

Arany János és Toldy Ferenc mint a nemzeti nagyelbeszélés költészeti, illetve tudományos változatának képviselői együttműködve, sőt részben hasonló eljárással hozták létre művüket, és talán épp ezért érezték szükségét feladatuk módszertani elkülönöztetésének, mégpedig a számukra alighanem legnyugtalanítóbb érintkezési ponton: a felhasznált anyag hitelesítésének problémájánál. Epikusok és történészek fesztelen együttműködését megfigyelhetjük már Virág Benedek és Horvát István, majd Vörösmarty és Horvát között is, a század közepére azonban Arany és Toldynak már számolniuk kellett az-
 al, hogy (ha mondhatjuk így) szakmaik közt már nem magától értetődően szabad az átjárás, vagyis együttműködésük *határátlépést* kíván, ezáltal a megújuló eposz és a korszerűsödő (irodalom)történet-írás módszertani különbségének tudatosítását. (Jellemző összehasonlításul: Csokonai számára még természetes gondolat volt, hogy történetírókkal próbálja véleményeztetni eposztervét,¹ amikor azonban Toldy 1851 tavaszán nemcsak azt ajánlotta Arany, hogy szorítkozzon nagyepikai műfajra és *Toldiját* fejlessze trilógiává, hanem kéretlenül tanácsokat adott a középső rész cselekményének kialakításához, egyszer csak azon kapta magát, hogy túllépett saját illetékességi körén, és bocsánatot kért, amiért „az elmélet embere a mesternek dolgába vágott”.²) Igaz, szükség esetén Toldy maga küldött verses epikai forrásanyagot Arany, sőt idevágó levélváltásuk olykor megtévesztően úgy hangzik, mintha azonos módszertani alapon tanácskoznának régi verskéziratok variánsairól, és maga az anyaggyűjtés mint tevékenység tökéletesen csereszabatos volna kettejük számára. Arany már majdnem az ötödik éneknél tartott a *Toldi estéje* írásában, amikor az Uj Magyar Muzeumot olvasva Toldy értekezéséből megtudta, hogy Ilosvai 1746. évi kiadása hiányos és a Toldi-mondának nagy részét Ilosvai amúgy is mellőzte; azonnal levélben kérte Toldyt, hogy küldje el neki az 1746-os kiadásból kimaradt strófákat, valamint másoltassa le számára az egész Toldi mondát,³ majd miután Toldy az 1629. évi kiadásból saját kezűleg kiírta neki a kért versszakokat,⁴ Arany olyan szakszerűen bocsátkozott a két szöveg apró eltéréseinek és a két kiadás

¹ Csokonai Vitéz Mihály Kazinczy Ferenchez, 1804. június 14., CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY *Összes művei, Levelezés*, s. a. r., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai Kiadó, 1999, 301.

² Toldy Ferenc Arany Jánoshoz, 1851. április 16., ARANY JÁNOS *Összes művei*, XV, ARANY JÁNOS *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975 (a továbbiakban: ARANY 1975), 354–355.

³ Arany János Toldy Ferenchez, 1851. április 3., ARANY 1975, 352–353.

⁴ Toldy Ferenc Arany Jánoshoz, 1851. április 16., ARANY 1975, 354–357.

feltételezhető viszonyának megvitatásába,⁵ mintha egy másik filológust vagy irodalomtörténest hallanánk. Már itt kiderül azonban, hogy Aranynak másféle hitelesítésre kell a forrásanyag, mint amire egy történésznek szolgálna: mint írja, ha „magából a mondakörből” vehetné anyagát, az „hasonlíthatatlanul többet érne”, mintha kénytelen volna „jobbadán a pusztá képzeletből meríteni, s ezt Lajos korabeli történeti háttérre fektetni”;⁶ egy történész nyilván másként rangsorolná a kétféle lehetőséget, hiszen a tisztán mondai anyag történelmi igazságát semmi nem szavatolja, az utóbbi esetben viszont legalább a háttér történettudományi munkákból kölcsönözhetné.

Sokatmondó, hogy Arany, aki számon tartotta eposz és történetírás szoros műfajtörténeti kapcsolatát, sőt ezért sorolta szemelvényeiket közvetlenül egymás után a Szilágyi Sándorral tervezett *Magyar Olvasókönyvben*,⁷ leginkább ezen a ponton tartotta fontosnak módszerük kidolgozott megkülönböztetését. Az „eposzi hitel” vagy „epikai hitel” elvében a hitelesség olyan követelményét fogalmazta meg, amely eltér a tapasztalati igazolhatóság normájától, és legfőljebb közvetve támaszkodik rá, amennyiben fogalmilag ahhoz képest, illetve annak ellenében jellemezhető legjobban: az eposzi hitel *nem* követel aprólékos forráskritikával megvizsgálandó dokumentumokat, *nem* igényli az általuk bizonyítható (vagy annak tartott) történelmi igazságot, hanem megelégszik a köztudatban élő hagyományos műtfelfogással. (Hogy ily módon valamennyire még akkor is a tapasztalati verifikáció normája lesz a mérvadó, amikor Arany a maga területén éppen szabadulni szeretne tőle, az a kor mindinkább tudományközpontú szemléletét ismerve nem meglepő: ehhez viszonyít például Matthew Arnold, amikor apologetikus célzattal javasolja a bibliai csodák átértelmezését költői metaforákká, nehogy dogmakénti jelentésük verifikálhatatlansága megfossza hitelétől az egész keresztény vallást,⁸ és részben ugyanehhez viszonyítva fejtegeti Arany is, hogy a korszerűsítendő eposznak miért kell már ritkítania és lélektani átlényegítéssel elfogadhatóvá tennie az ókori elődműfaj gyakori csodaszerű elemeit.) A forráskritika, amely a hazai közmegegyezés szerint mindmáig a történetírás legalapvetőbb művelétének számít és (*mutatis mutandis*) a néprajz módszertanában is jelentőségének megfelelő, külön szabályrendszert kap,⁹ ekkor már egy pozitívista jellegű hitelesség-fogalmat avatott tudományos normává és más felfogások számára viszonyítási ponttá. Egy töredékben maradt eposzbírálatában Arany (Dózsa Dániel 1858-ban megjelent *Zandirhámjáról* szólva) ebből a szempontból von éles határt a kétféle hitelesség között: „Van ugyanis történeti hitel, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet a nép tudalmában, emlékei- s hitében, s az utóbbi-

⁵ Arany János Toldy Ferenchez, 1851. április 28., ARANY 1975, 365.

⁶ Arany János Toldy Ferenchez, 1851. április 3., ARANY 1975, 353.

⁷ [ARANY János,] *Bevezetés [a Magyar Olvasókönyvhöz]* = ARANY János *Összes művei*, X, *Prózai művek*, s. a. r. KERESZTURY Mária, I, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (a továbbiakban: ARANY 1962), 443–444. Vö. VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, I–III, Bp., 1929–1938, II, 267.

⁸ Matthew ARNOLD, *Literature & Dogma: An Essay towards a Better Apprehension of the Bible*, London, Smith, Elder, & Co, 1873, pp. X–XIII, 108, 114, 126, 249, 310.

⁹ SZILÁGYI Miklós, *Néprajzi forráskritika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Néprajz Egyetemi Hallgatóknak, 24), 5–8.

akhoz, mennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad.”¹⁰ Epika és történetírás határát gondolatban átlépve Arany nemegyszer elgondolkodott a tudományos hitelesítés esélyéről, és bár a szomszéd rétje mindig zöldebb, a történészek módszerének biztonságához sem fűzött vérmes reményeket. *Naiv eposzunk* című tanulmányában éppen tudományos szempontból ítélte elégtelennek és hiábavalónak a korai magyar krónikások forráskritikai józanságát, „mellyel a történetileg valót a mesétől, költeménytől igyekeznek elválasztani”; nem értett egyet azokkal a történetírókkal, akik büszkék krónikás elődeik kétkedő anyagválogatására, szerinte ugyanis nagyrészt emiatt veszett oda a magyar mondavilág, s a krónikák adatainak történeti hitelessége mégis kétséges maradt. „Ha krónikásaink, mint közösen véljük, nagy részben népi énekekből merítettek: mivel biztosabb az átvett, mint a kihagyott részek hitelessége? Azért, hogy *valószínű* amit felhasználtak, következik-e, hogy *való* is egyszersmind?” A forráskritika ismeretelméleti sebezhetőségét fölfedő szónoki kérdést Arany (talán arisztotelészi különbségtevessel¹¹) meg is válaszolja: amikor Anonymus és Kézai Simon semmi olyat nem vettek át a szájhagyományból, amit írott emlékekben nem találtak vagy ami tapasztalataiknak ellentmondani látszott, akkor eljárásuk „nem azért örvendetes, mintha így már krónikásaink adatait habozás nélkül elfogadhatnók: mert feltéve, hogy a hagyományból is merítettek, csupán a *valószínűtlent*, de nem egyszersmind a *valótlant* is, állt módjukban eltávoztatni”.¹² Arany mint epikus költő tehát megengedhette magának, hogy nyíltan kétkedő oldalpillantást vessen a történettudományos módszertan zavarba ejtő ismeretelméleti és hermeneutikai problémáira. De vajon Toldy, akinek saját műve hitele forgott kockán, megláthatta-e ezeket?

„Önlátomás”: a megsejmlélés bizonyosságtudata és vakfoltja

„Arról mindazonáltal ez uttal is biztosíthatom olvasóimat,” írja Toldy első irodalomtörténete előszavában, „hogy nem csak lényeges, de kisebb jelentékű dolgokban is, a másod kéz kerültével a közvetlen forrásokból merítettem, s általjában hol csak lehetett – lehetett pedig nekem többnyire – önlátomás és önvizsgálat nélkül semmit nem állítottam: hosszas tapasztalás által meg lévén tanítva, mennyire szükséges elismert tekintélyeknél is a kételkedés, nehogy az igaz mellett hibákat is terjeszszünk.”¹³ Az „önlátomás” szó jelentése itt ’maga általi, saját szemével való látás’, az „önvizsgálat” szócé ’maga általi vizsgálata’, vagyis mindkettő azt jelenti, amit ma már a görög eredetű *autopszia* műszóval (αὐτός ’maga’ + οπ- ’lát’, ’néz’ igetű; vö. αὐτόπτης, ’szemtanú’) szokás jelölni: egy szöveg vagy műtárgy szemrevétele, valódiságának ellenőrzése és (szerzői vagy idő-

¹⁰ ARANY János, *Dózsa Dániel: Zandirhám* = ARANY János *Összes művei*, XI, *Prózai művek*, 1860–1882, 2. s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968 (a továbbiakban: ARANY 1968), 11.

¹¹ Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, Bp., Magyar Helikon, 1974, 43, 65; illetve 23, 32, 34, 62; vö. Roland BARTHES, *Critique et vérité*, Paris, Éditions du Seuil, 1966, 14–15.

¹² ARANY János, *Naiv eposzunk* = ARANY 1962, 270, 272–273.

¹³ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1851 (a továbbiakban: TOLDY 1851), I, p. VII.

rendi) hovatartozásának megállapítására. Toldy főként azért akarta kiemelni a személyes forrásellenőrzés elvégzését, hogy ezáltal munkáját elhatárolja a korábbi irodalomtörténetek kompilációs gyakorlatától. (Például Szerdahely György Alajos 1784-ben, *Poesis dramatica* című könyvében még úgy írt Shakespeare drámáiról, hogy a róluk közölt nézeteket, sőt magasztalásuk nyelvi fordulatait is másodkézből vette, valószínűleg egy sort sem olvasva Shakespeare-től.¹⁴) Az elhatárolás azonban számunkra inkább azért érdekes, mert szövege önkéntelenül fölfedi a közvetlen, beavatkozás nélküli és eredendően igaz ismeret megszerezhetőségének előfeltevéseit. Nyilatkozatával Toldy, mint mondja, „biztosíthatja” olvasóit a mindenre kiterjedő autopsziáról, s bár nem fejt ki, hogy ez *mire* biztosíték, azt sejteti, hogy e módszer könyve állításainak megbízhatóságát hivatott szavatolni. Egyelőre nem tisztázza, hogy az autopszia csak szükséges, vagy netán szükséges és elégséges feltétele a megbízhatóságnak, de az némileg már itt sejtethető, hogy hallgatólagos előfeltevése szerint közvetlenül a forrásokból merítve lehet esélyünk rá, hogy tiszta, azaz vegyítetlen és torzítatlan valóságismeretet nyerjünk, amely nincs előkészítve vagy előformálva. Akár a manapság szintén autopsziának nevezett orvosi vagy boncnoki halottszemlénél, mely az elhunyt személyazonosságának és a halál okának kiderítésére túlmehet a pusztá megtekintésen, elvileg (szakszerűen) a kézírathoz is hozzá szabad nyúlni, de Toldynál alighanem épp ezért kap elsődleges szerepet az „önlátomás”, mert számára fontos volt, hogy megnézés közben a tárgy *érintetlen* maradhat. Mivel az „önlátomás” az írott források elolvasását megtekintésükkel helyettesíti (*pars pro toto*), a látás metaforája pedig nem tartalmazza az átalakítás vagy akár csak a hozzáérés kényszerét, a forrás közvetlen szemrevétele itt nyomtalan műveletnek ígérkezik, amely nem foglal eleve magában tapasztalatalakító értelmezést. Tisztán utánpéldző filológiai aktust ígérhet, olyasféle reménnyel, amilyennel Toldy kortársa, August Böckh (1785–1867) tudott hinni a múlt érintetlen megőrizhetőségében, aki a filológia feladatát az emberi szellem termékeinek változatlan újramegismerésében („wiederzuerkennen”, „das Erkennen des Erkannten”), teljes körű utánpéldzésében („die Nachconstruction der Constructionen des menschlichen Geistes in ihrer Gesamtheit”), a kulturális örökség helyes reprodukálásában („die richtige Reproduction des Überlieferten”) és tiszta helyreállításában („rein wiederherstellen”) látta, és legfőljebb e merőben *rekognitív*, *utánpéldző* és *visszaállító* tevékenység részeként gondolt cselekvő, de a múlt hiteles képén nem változtató hozzájárulásra (a hamisítások és félreértések eltávolítására, szétszóródott töredékek újraegyesítésére), sőt még a filológia egyik ágának tekintett hermeneutika célját is úgy

¹⁴ SZERDAHELY György Alajos, *Poesis Dramatica ad Aestheticam seu Doctrinam Boni Gustus Conformatata*, Buda, Typis Universitatis, 1784, 43, 62, 68, 93, 128–129, 179. Vö. JÁNOSI Béla, *Szerdahely György aestheticája*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1914, 51–52; BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*, I–II, Bp., Franklin-Társulat, 1909, 12–14; SOLT Andor, *A magyar Shakespeare-kép kialakulása a felvilágosodás és a romantika korában = Shakespeare-tanulmányok*, szerk. KÉRY László, ORSZÁGH László, SZENCZI Miklós, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 11. Vö. Péter DÁVIDHÁZI, *The Romantic Cult of Shakespeare: Literary Reception in Anthropological Perspective*, London–New York, Macmillan Press Ltd.–St Martin’s Press, Inc., 1998 (a továbbiakban: DÁVIDHÁZI 1998), 129–130. Jánosi biztos benne, hogy Szerdahely semmit nem olvasott Shakespeare-ből; szerintem ez legfőljebb valószínűsíthető; mindenesetre ahhoz, hogy Szerdahely mindazt állíthassa Shakespeare-ről és műveiről, amit (mindvégig mások nyomán) állít, nem *kellett* olvasnia.

határozta meg, hogy annak a tárgyakat saját természetük szerint („in seiner eigenen Natur”), magukban („an sich”), önmagukból és önmagukért („aus sich selbst und um seiner selbst willen”) kell megértenie.¹⁵ Az olvasásnak vagy akár a szervi érzékelésnek szükségképpen alakító, értelmező és átértelmező hermeneutikai mozzanata, amelyről nemsokára a századvégi, majd a későbbi filozófia beszámol,¹⁶ e klasszikus filológiai szemlélet vakfoltjára esett, zavarba ejtő jelenségeit ezért nem vehette észre.

Toldy idézett mondatának első önellentmondása már a felszínén kitapintható: az irodalomtörténész, aki tankönyvnek készült művében kénytelen volt lemondani a lábjegyzetes hivatkozásokról, nem adhatta meg számos új adata forrását, és idézés nélkül kényszerült felhasználni az előtte járók munkáit, pusztán ezzel az állításával akarja biztosítani olvasóit forrásvizsgálatáról, ugyanakkor azt vallja, hogy nem szabad hinni abban, amit csak mások állítása fedez. Mélyebben rejlő önellentmondás azonban, hogy bármilyen nyomatékos itt az „önlátomás” és „önvizsgálat” nélkülözhetetlenségének hangsúlyozása, és bármennyire kategorikusnak látszik is első pillantásra a magabiztos kijelentés, miszerint Toldy „semmit” nem állított saját forrásvizsgálat nélkül, fel-feltűnik mellette a gyakorlati akadályokat sejtető „általjában”, „hol csak lehetett” és „többnyire”, ezáltal pedig Toldy közvetve elismeri, hogy e szükséges feltételt nem mindig tudta kielégíteni, tehát műve (nyilván) mégiscsak tartalmaz olyan állításokat is, amelyek tárgyát *nem* láthatta saját szemével. Ezekről megnyugtatóan csak annyit tudhatunk meg tőle, hogy összes állításainak kis hányadát alkotják; és mintha a jelentőség mennyiségi kérdés volna, azaz mintha a ritkán előforduló problémák elhanyagolhatók volnának: kényszerű fedezethiányuk elméleti következményeivel Toldy már itt sem foglalkozik. Mivel azonban épp a kifejtetlen „általjában” és „többnyire” sejteti, hogy itt még (először és utoljára) legalább futó pillantást vetett az ellenőrizetlen hányadra, mielőtt besöpörte a szőnyeg alá, érdekes volna (nem fogjuk) megtudni, hogy mennyire volt tudatában a félig-meddig eltüntetett problémahalmaz fenyegető visszahatásának. Hiszen lehet ugyan az autopsziát eszményszerű, tehát inkább megközelítendő, mintsem megvalósítható követelményként felfogni, de még a leggyakorlatiasabb pozitívista mennyiségi szemlélet jegyében is számot kellene vetni legalább a tűréshatár zavarba ejtő kérdésével: ugyan hány nem látott forrás kell ahhoz, hogy a lelkiismeretes történész már kezdje rosszul érezni magát?

Ha feszélyezte is Toldyt az autopszia elvében lappangó probléma, irodalomtörténeti munkáiban az „önlátomás” igényéről nem mondott le; akár előszavait olvassuk, akár idevágó vitacikkeit vagy könyvkritikáit, megjegyzéseiből úgy látszik, e módszertani eszmény megvalósíthatatlansága sohasem zavarta annyira, hogy esetleges kételyeit vagy aggodalmait ne sikerült volna elnyomni magában. Amikor 1854 végén előszót írt

¹⁵ August BÖCKH, *Enzyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, Hrsg. Ernst BRATUSCHEK, Leipzig, 1877, 1–33, 77, 170.

¹⁶ Vö. Friedrich NIETZSCHE, *Jenseits von Gut und Böse: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft* = Friedrich NIETZSCHE, *Werke in drei Bänden*, I–III, Hrsg. Karl SCHLECHTA, München, Carl Hanser Verlag, 1960² (a továbbiakban: NIETZSCHE 1960), II, 650; Ludwig WITTGENSTEIN, *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations*, német és angol nyelvű kiadás, ford. G. E. M. ANSCOMBE, Oxford, Blackwell Publishers, 1997 (a továbbiakban: WITTGENSTEIN 1997), 193–214.

A magyar költészet kézikönyve első kötetéhez, nemcsak a közölt versek textológiai gondozását vélte feddhetetlennak (szövegük „mindig a legjobb olvasás szerint, eredeti kiadásokkal összevetve, s mindenben híven adatott”¹⁷), hanem a szöveggyűjteményben szereplő művek szerzőiről írott életrajzi bevezetései is olyan magabiztossággal nyilatkozott, mint aki adataik megbízhatóságáról személyesen győződött meg, sziklaszilárdnak tudja őket, és módszertanilag teljesen elégedett munkája eredményével. „Az életrajzok – mint minden historiai dolgozataim, ott is, hol a tér hivatkozásokat nem enged – kivétel nélkül saját forrásvizsgálaton alapszanak. Soha sem állítok semmit, mit utolsó nyomig ki nem kutattam. Hogy előadásom annyi újat s a közkeletű adatok és nézetektől eltérőt tartalmaz, épen innen van, s mert igen gyakran nem épen mindennapi, sőt kézírati kútfőket is használtam, mint azt az idézetek bizonyítják, miket ha lényegetlen adatokra is kiterjesztek, teszem azt hogy egyfelül a figyelmesebb, tán vizsgálódni is szerető olvasó nyomról nyomra ellenőrizhessen; másfelül hogy másokat is hasonló eljárásra gerjesszek.” Nem kétséges, hogy Toldy jogos önérettel hivatkozott a maga nagyarányú forráskutató munkájára, és ugyanitt joggal panaszkodott amiatt, hogy „mennyi valótlan és képtelenség terjesztetik nálunk a vizsgálati gondhiány miatt, s az első, felületesen oda vetett, adatoknak új meg új s vak utánmáslása által”, valamint nemhiába kezdte filológusi krédóját az adatok ellenőrzésének parancsolatával („Nem hinni» a hitelesség első feltétele”), de jellemző, hogy mindebben nem zavarta a fél bekezdéssel lejjebbi beismerése arról, hogy mégsem sikerülhetett minden említett könyvet a saját szemével látnia: „Az önálló cikkekben tárgyalt íróknál egyszersmind teljes, még pedig minden eddigieknél teljesebb, hívebb, s alig egy-két hely kivételével, önlátomáson alapvó könyvészet adatott.”¹⁸ Miközben elvileg tehát megvalósíthatónak gondolta a pozitivista teljességigényt, és magabiztosan utalt műve „kivétel nélkül” megvizsgált és „utolsó nyomig” kikutatott forrásanyagára, azért azt is lelkiismeretesen számon tartotta és nyíltan elismerte, hogy bibliográfiai jegyzékei mégiscsak tartalmaznak olyan tételeket, amelyeket ellenőrzés nélkül kellett átvennie valahonnan – ezeket azonban nyilvánvalóan a gyakorlati élet apró kénytelenségei közé sorolta, amelyek nem indokolták számára az autopszia követelményének elméleti újragondolását. Még kevésbé hagyta elméleti kételyektől zavartatni módszerét egy évtizeddel később, amikor irodalomtörténeti főműve előszavában a kompiláció gyanújának cáfolataként sietett leszögezni, hogy miért tartja művét a magyar irodalom első tudományos történetének: ez a könyv „irodalmunk szinte már ezer éves életét kirekesztőleg a kútfők s magának az irodalomnak vizsgáló áttanulásából adja elő; mi mellett, fájdalom, csak ritkán támaszkodhattam – a szakirodalmakban – idegen *ítéletre*; *a tényekről* pedig egyenként és öszvesen jól állhatok: mert semmit sem állítok, miről meg nem *győződtem*, s mert, ami létezik s hozzáférhető, azt mind láttam, sőt ismerem.”¹⁹ Itt a „kirekesztőleg” még az eddigieknél is aggályalanabban magabiztosnak látszik, mintha

¹⁷ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi véstől a legújabb időig*, I–II, Pest, Heckenast Gusztáv, 1855–1857 (a továbbiakban: TOLDY 1855–1857), I, p. IX.

¹⁸ TOLDY 1855–1857, I, p. VIII.

¹⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, második, jav. kiad., I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1868 (a továbbiakban: TOLDY 1868), I, 3.

észre se venné, hogy a megvizsgálandó anyagból itteni vallomása szerint is csak azt látta „mind”, ami nemcsak létezik, hanem egyszerűen csak „hozzáférhető” volt számára; mondata logikája egyértelműen azt sugallja, hogy ami a létezőből nem volt hozzáférhető, az szerinte nem okozhatott bajt, ugyanis arról nem győződhetett meg, tehát alapszabálya értelmében nem is állít róla semmit.

Pedig egyetlen ismerős példa megvilágíthatja e szilárdnak hitt módszertani talaj ingoványos széleit. Előző nemzeti irodalomtörténetében Toldy azon morfondírozott, hogy Janus Pannoniusnak „Mátyás hadi tetteit dicsőítő hőskölteménye, melynek írására Fodor Kristóf buzdította s »magyar évkönyvei«, melyeket Zsámboki látott, azon egyek-e, nem tudhatni, miután azok irígy kéz által elsikkasztattak”.²⁰ Tehát Janus *nem* hozzáférhető *Annales*-éről itt az irodalomtörténész pusztán egy korábbi említés alapján hallgatólágosan azt állítja, hogy az (akár azonos volt a Mátyás-eposszal, akár nem, mindenesetre) létezett, holott ezt az autopszia elve szerint legfőljbbe *feltételezhetné*. A helyzet filológiai kétértelműségére jellemző, hogy e mű létezését a szakirodalom ma is vitatja pro és kontra,²¹ mégpedig ugyanazon szövegek mérlegelésével, amelyek már Toldynak is rendelkezésre álltak. Aki e vitában kétségbe vonta a Zsámboky 1569-es Janus-kiadásának előszava nyomán kialakult filológiai hagyomány megbízhatóságát, az lényegében (kimondatlanul) épp az autopszia elvének sorozatos megsértésére hivatkozott, szerinte ugyanis Janus kérdéses művét (*annales*, illetve *annales patriae* elnevezéssel) először a költő Marcello-panegyricusának 1522. évi kiadásához írott előszó és kísérvörs említette, ezek szerzői (Adrianus Wolphardus, illetve Georgius Thabiasius) azonban föltehetőleg a Guarino-panegyricus bizonyos szöveghelyeitől (főként a 675–678. soroktól) fölbátorítva *következtettek* arra, hogy Janus nemcsak készült írni, hanem legalábbis elkezdett és be akart fejezni egy ilyen művet, Zsámboky pedig évtizedekkel később e hiányos alapokra építette a maga elképzelését, ami közmegegyezéssé szilárdult, holott mindmáig senkit sem tudunk megnevezni, aki a művet valóban vagy akár csak saját állítása szerint olvasta volna.²² Hogy kinek van e vitában igaza, azt (perdöntő újabb adatok előkerülése esetén) a régi magyar irodalom jövődö kutatói fogják eldönteni, azonban Toldy készségesen elfogadó állásfoglalása e vita kimenetelétől függetlenül jól mutatja, hogy a saját szemünkkel látott közvetlen forrásokra való szorítkozás programja mennyire nem tudja kiiktatni a közvetítő szövegekre (is) támaszkodó ítéletet, és a tévedés milyen további veszélyei leselkednek e közvetítő szövegek ugyancsak elkerülhetetlen *értelmezésében*. Toldy ugyanis vagy félreérti vagy (kiváló latintudását ismerve ez a valószínűbb:) feledékenységéből pontatlanul értelmezi Zsámboky, aki 1569-es előszavában nem azt állítja,

²⁰ TOLDY 1851, II, 52.

²¹ Vö. CSAPODI Csaba, *Janus Pannonius elveszett „Annales patriae”-ja*, ItK, 1985, 472–479; PAJORIN Klára, *Janus Annalesának legendája = Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Művészetek Háza–Pécsi Tudományegyetem, 2000 (a továbbiakban: BARTÓK–JANKOVITS–KECSKEMÉTI 2000), 73–78; SZÖRÉNYI László, *Omnia Calliope temperet uno! Panegyricus és eposz Janus Pannoniusnál = Látókörök metszése: Írások Szegedy-Maszácz Mihály születésnapjára*, szerk. ZEMPLÉNYI Ferenc, KULCSÁR SZABÓ Ernő, JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, BÓNUS Tibor, Bp., Gondolat Kiadói Kör, 2003, 447–454.

²² Vö. PAJORIN Klára, *Janus Annalesának legendája* = BARTÓK–JANKOVITS–KECSKEMÉTI 2000, 73–78.

hogy ő maga látta az *Annales patriae*-t, hanem hogy annak hajdani egykötetes kiadásáról és eposzi versformájáról sokan tudtak („multi norunt”), valamint hogy milyen jó volna, ha az egykor Bécsben (mások által) látott és olvasott mű („*Annales [...] aliquando Viennae conspecti et lecti*”) előkerülne. Toldynak a mű egykori létezését tehát egy többszörösen közvetett és „önlátomás”-sal nem ellenőrizhető híradás alapján kellene elfogadnia vagy kétségbe vonnia, holott saját módszerelve szerint egyikre sem volna elegendő alapja, az elfogadásra végképp nem – mégis fenntartás nélkül említi a mű egykori létezését. Az átvett, illetve saját állítások összeforrását jelzi, hogy Toldy mondatának szerkezete révén a mű irigyek általi elsikkasztása akár saját állításként is értelmezhető, pedig ez szintén Zsámboky hiánymentegető²³ okfejtését visszhangozza: Janus lappangó műveinek legjobbjai vagy elvesztek („*interciderunt*”), vagy inkább a rosszindulat és irigység miatt nem láthattak napvilágot: „*vel potius, ab odio, et invidia ne lucem aspiciant*”.²⁴ (Zsámboky tehát még egy véletlenszerű, semleges okkal is számolt, amikor a két lehetséges magyarázat közül valószínűbbnek tartotta az irigységet, Toldy már csak ezt szövi nagyelbeszélésébe, mégpedig kétértelművé téve, hogy vajon Janustól vagy egyenesen a magyar irodalomtól irigyelték-e el ama kiváló műveket, azaz retorikailag erősítve a nehéz sorsával küzdő irodalom hőstörténeti éthoszát.) Az eset tanulsága, hogy olykor még egy aggályosan autopsziára törekvő irodalomtudós állításaiban is mások állításai élnek tovább észrevétlenül és ellenőrizhetetlenül, semmit sem von le az autopszia követelményének mint megközelítendő eszménynek korabeli tudományfejlesztő jelentőségéből vagy későbbi hasznából, levon azonban valamennyit a követelmény használatának elméleti tudatosságából, és ekkor már némi visszaesést jelez a történetírás módszertanának évtizedekkel korábban elért elméleti problémaérzékenységehez képest, hiszen például Wilhelm von Humboldt már 1821-ben azzal a gyötrő kérdéssel kezdte egy akadémiai előadását, hogy miért is olyan képtelenül nehéz egy múltra vonatkozó állítást csupa adatszerűen ellenőrizhető eseményből megszerkeszteni.²⁵ De talán éppen az ismeretelméleti és hermeneutikai problémaérzékenység átmeneti csökkenése (vagy csökkentése) kellett ahhoz, hogy a történeti tudományok a pozitivizmus jegyében megtehessék a szaktudománnyá válás esedékes lépését.

Valamit valamiért: az autopszia követelményének belső problémáit a hazai történettudományoknak talán zárójelbe *kell*ett tenniük ahhoz, hogy a századközépen magabiztos és tekintélyes intézménnyé válhassanak. Toldy példája mellett ellenpéldaként közvetve ugyanerre vall, hogy Bajza, aki Toldy környezetében legkorábban figyelt föl e módszertani sarktétel és a többi követelmény (például a *sine ira et studio*) gyenge pontjaira, eleinte kívülről szemlélte a történészek éppen intézményesedő céhét, és hivatalos (akadémiai)

²³ A miskolci *Hermeneutika és filológia* című konferencián 2002. május 16-án Orlovsky Géza hozzászólása hívta föl a figyelmet az irodalomtörténeti „hiányretorika” kialakulására és toposzaira.

²⁴ IANI PANNONII *Quae uspiam reperiri adhuc potuerunt omnia, opera Ioannis SAMBUCCI, Viennae Austriae ex officina Caspari Stainhoferi*, 1569, ij(r), iij(v).

²⁵ Wilhelm von HUMBOLDT, *Ueber die Aufgabe des Geschichtschreibers* = Wilhelm von HUMBOLDT *Gesammelte Schriften*, kiad. Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, I–XVII, Hrsg. (az első hét kötetet) Albert LEITZMANN, Berlin, B. Behr’s Verlag, 1903–1936, IV, 35–36.

beválasztatása után sem számított teljesen egyenjogú tagnak. Jóllehet már 1830-ban fontolgatta egy magyar történelmi mű írását,²⁶ számottevő történettudományi művet ebben az évtizedben még nem írt, az Akadémia történeti osztályába való fölvétele (1832) után emiatt rosszálló megjegyzések céltáblája is lett, kényes helyzetében mindazonáltal kétségbe vonta egyes korabeli magyar történész módszerek előfeltevéseinek megbízhatóságát. Már 1834-ben helytelenítette, hogy a történeti események pusztán megvizsgálása eszközökből céllá lépett elő, és a Tudományos Gyűjtemény pusztán régiségük kedvéért olyan okleveleket is közöl, amelyek semmiféle fényt nem vetnek a történelemre, és legföljebb egy oklevéltárban érdemelnének helyet, hogy a régi írásmód olvasását tanuljuk meg rajtuk.²⁷ Ugyanekkor Horvát Istvánnal vitázva kifejtette, hogy bár ellenfele minden állítást oklevelek tanúságára akar építeni, kiszemelgetett adataiból hibás logikával és gyöngye érveléssel következtet, ezért sziklaszilárdnak hirdetett eredményei nem többek pusztán hiedelemnél vagy hipotézisnél, sőt, mivel Horvát szerint minden adat vagy azonnali nyereség, vagy előbb-utóbb azzá válik, forráskutatói szenvedélye öncélúan túlteng és lényegtelen anyagi részletekbe vész, ami végzetes eltévelyedés a filozófiai szellemű történetírás oknyomozó magyarázatkereséséhez képest.²⁸ A Történeti Könyvtár sorozatát szerkesztő Bajza az 1840-es években lefordította Dahlmann (Gervinus kollégája) munkáját az angol forradalomról, és különböző szerzők műveiből betoldott részletekkel átdolgozta Schlosser (Gervinus egykori mestere) világtörténetét, ami szinte rákényszerítette a történész-szakma egyre szigorúbb módszertani előírásainak felülvizsgálatára, ugyanis a mindent átfogó tárgy eleve kizárta az autopszia követelményének teljesítését. Mint Bajza e *Világtörténet* 1845 nyarán kelt *Előbeszédében* leszögezte, műve igazságos megítéléséhez figyelembe kell venni, hogy egy emberi élethossz mire elegendő: „Világtörténet’ írójától nem követelhetni józanon azt, mit egyes nép vagy időszak’ története’ írójától: hogy minden megközelíthető kútfőket saját szemeivel átvizsgált legyen. Sokan vannak, kik egész életüket vagy annak nagyobb részét töltötték el egyetlenegy időszak’ vagy nép’ történetének forrásokbani vizsgálatával; [...] és végtére – ha őszinte volt – mindenik megvallá, hogy egy egész életen át, legnagyobb erőfeszítése’ dacára, még utódainak is elég tág mezőt hagyott maga után böngészetre. Mit mondjunk ehhez képest a’ világtörténeti fürkészetre nézve? Mennyivel kevesebb tehetség van itt az események’ végetlen tengerének forrásokból merítésében! Azért világtörténetíró, ki *minden* kútfőket ön ítélettel átvizsgált és *egészen* saját vizsgálatai’ vezérfonalán írta volna munkáját, még eddig egyet sem ismerünk.” Bajza azáltal vélte áthidalhatónak az önálló forrásvizsgálat követelménye és megvalósításának lehetetlensége közti szakadékot, hogy a múlt történetesei rangsorolhatók, és a tudós ebből mindig eldöntheti, mikor hagyatkozzon elődei eredményeire („az emberiség’ életének fő perceit, a’ legnevezetesebb eseményeket, vizsgálja át a’ magok forrásaiban önitéletűleg, kisebb fontosságú tárgyaknál pedig más vizsgálók’

²⁶ Bajza József Toldy Ferenchez, 1830. január 20., BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r., jegyz. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969 (a továbbiakban: BAJZA–TOLDY 1969), 488.

²⁷ BAJZA József, *Muzárlion, Új folyam, Első füz.* 1833, 8dr. 467 lap, Kritikai Lapok, IV. füz., 1834, 40–42.

²⁸ BAJZA József, *Levelek a Kritikai Lapok III. füzetére iránt*, Kritikai Lapok, V. füz., 1834, 103–115; BAJZA József, *Emlékeztető Horvát István számára*, Kritikai Lapok, V. füz., 1834, 116–143.

bizonyításain indul el”), de szerinte ehhez is olyan életáldozatra van szükség, amelyet nálunk, a történészi munkához kellő pártfogás és könyvtárak híján egyelőre nem lehet elvárni. „A’ magyar írónak tehát a’ világtörténeti szakban csak két lehetőség marad nyitva, vagy külföldi jeles munkákat fordítani, vagy [...] a’ legtöbb hitelt érdemlő második kézből kölcsönzött anyagot állítani össze körülményeink, értelmi fokozatunk és fejlődésünkhöz alkalmazottan. E’ pályán magát a’ történettudomány’ anyaggyűjtő szakát ugyan nem gyarapíthatni, de azért a’ philosoph fej, és lelkes előadó’ számára koszorúk itt is virúlnak ’s a’ fensőbb történeti criticának, mely az események’ láncolatában az egybeforrasztó erőket keresi, még eléggé szép és gazdag mező nyílik. Ez utóbbi ösvényt valék kénytelen én is e’ munkában választani: nem mehetvén az eredeti kútfőkig, második, de hiteles kezekből kölcsönzém az anyagot.”²⁹ Jellemző a magyar történetírás ekkor már megszilárdult előpozitivisták közmegegyezésére, hogy Bajza problémafelvetéseinek alig rejtetten lázadó üzenetére érdemben senki sem reagált; az először részenként megjelenő *Világtörténet* első füzetének recenzense, Péczely József még gyorsan átsiklott az elvi kérdéseken és jobbára csak nyelvhelyességi kifogásokat tett szóvá,³⁰ később két bíráló összehasonlításokkal szemléltette az átvételek hosszú sorát, sőt plágiumot vetett Bajza szemére, cáfolni igyekezvén, hogy egyáltalán e mű szerzőjének tekinthető,³¹ és hallgatván arról, hogy Bajza előre jelezte és épp az autopszia-elv belső problémái miatt vállalta átvételeit. Ugyanígy nem reagáltak a tudományos (előpozitivisták) normakészlet másik alapelemeként kezelt *sine ira et studio* itt meghirdetett viszonylagosítására, a személyes és nemzeti részrehajlás végső kiszűrhetetlenségét hangoztató tételre, mely név szerint Tacitustól is elvitatta a teljes pártatlanság lehetőségét;³² Bajza kritikusan olyannyira nem törődtek ezzel, hogy az egyik recenzens „sine studio et ira” jelszóval kezdett a plágium-vád bizonygatásába.

Toldy és Bajza álláspontja tehát nem véletlenül ellentétes: Toldy egy szaktudomány alapítójának tudománytörténeti szerepére vágva nem ismerhette el a korszerűnek és biztonságosnak hirdetett módszertani alapok rejtett ingatagságát: neki *bizonyosságot* kellett sugallnia. A filológiai ellenőrzés műveletében rejlő értelmezési kényszer és annak biztosíthatatlan kimenetelű eredménye azért került mindig az ő szemléleti vakfoltjára, és azért maradt számára tudatosíthatatlan, mert a diszciplína tekintélye szempontjából perdöntőnek érezte a kérdés tétjét és feltétlenül (magát is) megnyugtató választ igyekezett adni: attól tartott, a tudományosság a *teljes* megbízhatóságon áll vagy bukik. Sokféle módszertani elvének közös pontja, hogy mindegyik ezt akarja szavatolni. Míg Bajza kész a „lényegtelen” események másodkézből való feldolgozására, Toldy ezért figyelmeztet arra, hogy a kisebb jelentőségű dolgokban is csak elsődleges forrásokból szabad merítenni; míg Bajza kész „hiteles kezekből” adatokat átvenni, Toldy ezért ragaszkodik ahhoz, hogy elismert tekintélyű szerzők állításait sem szabad ellenőrizetlenül átvenni. Ugyanak-

²⁹ BAJZA József, *Előbeszéd* = BAJZA József, *Világtörténet: A’ legrégibb időkől korunkig*, I, *A hajdankor*, Pest, Hartleben K. Adolf, 1846 (a továbbiakban: BAJZA 1846), pp. III–V.

³⁰ Budapesti Híradó, 1846/365, április 5., 225.

³¹ [Névtelen], Bpi Híradó, 1847, I, 604–610; Palkovics Antal, Bpi Híradó, 1847, II, 641–647.

³² BAJZA József, *Előbeszéd* = BAJZA 1846, pp. VII–VIII.

kor ő sem hiszi azt, hogy a saját forrásvizsgálaton alapuló állítások már az érzékszervi ellenőrzéstől okvetlenül helyesekké válnak; az állítások helyességének a tárgyi alapjukról való érzékszervi meggyőződés elvileg csak szükséges (de nem elégséges) feltétele: a helyes állításokhoz nemcsak az önálló megtekintésre, hanem önálló ítéletformálásra és szakszerű érvelésre is szükség van – ezért jelent meg 1851-es irodalomtörténete egyik mottójaként a tudományt érvek és ellenérvek igazságkereső szembesítéseként felmutató cicerói idézet. Jellemző, hogy egy történész munkájának értéke Toldy szerint nem pusztán forrásaitól vagy forráskritikájától függ: szerinte például Virágnak nem álltak rendelkezésére megfelelő könyvtárak, nem ismert elég idegen nyelvet, a tények mesteri összeállítása és megítése jóvoltából mégis hívebb képet adott forrásgazdagabb riválisainál, a történetírás nemzeti iskolájának megalapítója ugyanis jellegzetesen „philosophus történetíró, ki a tettekből azok szellemét olvassa ki, kinek kritikája e szellem kitüntetésében munkás inkább, mint az adatok körül”,³³ más szóval „ítészete nem annyira az adatok megigazítása, mint inkább a történetek erkölcsi megítése körül munkás”.³⁴ Az érvelő ítéletformálás szerepének hangsúlyozásával Toldy felfogása nem tért el Bajzáétól, aki már 1826-ban azt írta Horvát István *Rajzolatok*járól, hogy értéke attól függ majd, szerzője milyen „argumentumokat” fog nagy hipotézisei elfogadtatására felvonultatni, elég meggyőzően tudja-e velük igazolni kombinációit,³⁵ ugyanis ellenkező esetben (mint később Bajza kíméletlenül rámutat) a mégoly hiteles forrásokból levont következtetések is összeomlanak.³⁶ A bizonyosság filológiai és gondolati feltételeinek viszonyáról Toldy nézete legfőljebb arányuk tekintetében tért el Erdélyiétől, aki filozófus lévén erőteljesebben hangsúlyozta a gondolati megalapozás szerepét, amikor 1858 februárjában állításai módszertani fedezetéről nyilatkozott: „Fölfedezem tehát legelsőbbben is őszintén és nyíltan, hogy mióta széptani dolgokkal foglalkozom, egyetlen szót sem írtam le, melyet végig nem gondoltam volna mind nyelvészeti, mind bölcsészeti tekintetben. Egyetlen tételt sem állítottam fel, melynek igazolására el nem készültem volna eszmék és gondolatok egész tartalék seregével, már jó eleve. Szóval: amit le- vagy megírtam: tudtam, azaz semmi bizonytalant, vagy fölvilágosítatlan elemet nem hagytam munkálataimban. Mindenért meg tudtam volna felelni.”³⁷ Toldy feltűnően párhuzamos fogalmazású vallomásaihoz hasonlóan (még egyszer, 1855-ből: „historiai dolgozataim [...] kivétel nélkül saját forrásvizsgálaton alapszanak. Soha sem állítok semmit, mit utolsó nyomig ki nem kutattam”,³⁸ illetve 1865-ből: „semmit sem állítok, miről meg nem győződtem, s [...] ami

³³ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG Benedek *Magyar századai*, I–V, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast Gusztáv, 1862–1863, I, 8.

³⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időkől a jelenkorig rövid előadásban*, harmadik, jav. kiad., I–II, Pest, Athenaeum, 1872–1873 (a továbbiakban: TOLDY 1872–1873), II, 63.

³⁵ Bajza József Toldy Ferencnek, 1826. március 16., BAJZA–TOLDY 1969, 285.

³⁶ BAJZA József, *Levelek a Kritikai Lapok III. füzeté iránt*, Kritikai Lapok, V. füz., 1834, 103–115; BAJZA József, *Emlékeztető Horvát István számára*, Kritikai Lapok, V. füz., 1834, 116–143.

³⁷ ERDÉLYI János, *Én, a forma és a próza: Gyulai Pálnak* = ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981 (a továbbiakban: ERDÉLYI 1981), 674.

³⁸ TOLDY 1855–1857, I, p. VIII.

létezik s hozzáférhető, azt mind láttam, sőt ismerem”³⁹) tehát Erdélyi is úgy gondolta, hogy csak olyasmit írt le, aminek teljesen a végére járt, és amit megnyugtatóan és kielégítően (bármiféle lappangó bizonytalan elemet kizárva) ismert, csakhogy az ilyen mindent átható és minden homályos pontot átvilágító tudás szerinte elsősorban nem a forrás saját szemmel való megvizsgálására épül, hanem a problémák saját fejvel való végiggondolására. Ahogy Erdélyi meg volt győződve arról, hogy mindennek a végére járó gondolati eljárása a biztos tudás megalapozásához, hiánytalan fedezetű, teljesen uralt, olykor talán elhibázott, de minden ízében vagy következményében vállalható állításokhoz vezetett, és ezért kifejezetten sajnálta, hogy ellenfelei sohasem készítették indokai kifejtésére,⁴⁰ Toldy mindvégig abban a tudatban írta irodalomtörténeteit, hogy mindennek a végére járó filológiai eljárása biztos ismeretet nyújt tárgya *egészéről*.

Mennyire másként használta az ismeretelméleti alaphelyzet szemléltetéséül a fa metaforáját, mint a megismerés viszonylagosságától gyötrődő kortársai! Még 1865-ös irodalomtörténete harmadik kiadásának előszavában, 1871-ben is azt válaszolta a tanároknak, akik munkája számos részletét fölöslegesnek tartották, hogy véleményük nem bírhatta őt rá a történelem (úgymond) megcsonkítására, mert „[s]zerves egész az, melyet csak úgy érthetünk voltaképp, ha annak *egész* szervezetét ismerjük”, sőt „az egyes ágak tüzetes, önálló, s helyes tárgyalása is az egész élőfának ismeretét teszi fel”.⁴¹ Sokatmondó különbség: Arany János a fa gyökereinek szövevényével az egyes művek elemzés általi *kimeríthetetlenségét* akarta szemléltetni („az ember sohasem mondhat eleget, s minél inkább követi a részleteket, annál jobban elágaznak, mint a fa gyökere, mely földszínt három-négy ágban egyesül, de ha az ember mindenik ágnak végére akar menni, ezer meg ezer apróbb szárra, majd számtalan gyökérrostra talál, melyekből nincs kiigazodás”⁴²), vagyis a fa analógiájával a kritikus megismerő és értékelő tevékenységének részlegességét, ezáltal bizonytalansági tényezőjét érzékeltette, ahogy nemsokára majd Nietzsche választja a részleges és hozzávetőleges olvasás tökéletlenségének párjaként éppen a fa megfigyelésének problémáját: látásunk nem közvetíti pontosan az ágak-levelek alakját és színeit, hanem egy elnagyolt fantáziaképpel helyettesíti.⁴³ Ezzel szemben Toldy magabiztosan és problémátlanul alkalmazta az élőfa metaforáját a nemzeti irodalom megismerendő (tehát megismerhető) egészére, nem kételkedvén abban, hogy az egész irodalmi anyagnak végére lehet járni és ezáltal a részletekről *helyes* állításokat lehet megfogalmazni. A minden ízében megismerhető (uralt) tárgy és a minden ízében megalapozható (uralt) állítás bizonyosságát feltételezve Toldy olyan irodalomtörténeti hagyományt teremtett, amelynek rejtett problémái máig kísértének számos utódja önkéntelen módszer-

³⁹ TOLDY 1868, I, 3.

⁴⁰ ERDÉLYI János, *Én, a forma és a próza: Gyulai Pálnak* = ERDÉLYI 1981, 674.

⁴¹ TOLDY 1872–1873, I, 9.

⁴² ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY 1968, 205.

⁴³ Friedrich NIETZSCHE, *Jenseits von Gut und Böse: Vorspiel einer Philosophie der Zukunft* = NIETZSCHE 1960, II, 650; Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, szerk., s. a. r., jegyz. TATÁR György, Bp., Műszaki Könyvkiadó, 2000, 72. A miskolci *Hermeneutika és filológia* konferencián, 2002. május 16-án Kulcsár Szabó Ernő előadása (*A látható nyelv elkülönítése: hermeneutika és filológia*) hívta föl a figyelmet erre a Nietzsche-szöveghelyre.

tani előfeltevéseiben (az értelmezés előtti ténymegállapítás elvégezhetőségétől az értekező nyelv feltétlen uralhatóságán át az egész anyag együttlátására képesítő „abszolút” nézőpont kijelölhetőségéig⁴⁴), holott a tőle örökölt elvkészlet belső ellentmondásai (viszszatekintve) már az ő gyakorlatában megfigyelhetők, viszonylagos érvényességének szűk határai pedig világosan kirajzolódnak egy-két nevezetes tévedésének közelebbi vizsgálatából.

Az előformált látás hermeneutikája: szembesítések Hanka és Thaly hamisítványaival

Toldy határozott tétele, miszerint ő (többnyire) semmit sem állított saját forrásvizsgálat nélkül, olyan büszkén, sőt annyira győzelmi jelentésként hangzott, mintha fölösleges lett volna azon töprengeni, hogy legjobb esetben is *mit szavatol* a saját forrásvizsgálat nélküli állítások kizárása, illetve *mihez elég* az irodalmi szöveg forrásának autopszia általi ellenőrzése, vagyis nem lehet-e az ellenőrzött forrás hitelessége mégis csalóka. Pedig már egy fiatalkori esete jól mutatja, hogy ilyenkor mennyire ingoványos terepet vélt szilárdnak. Európai körútján a prágai Cseh Múzeum könyvtárosa, Václav Hanka, 1829 augusztusában megmutatta neki a kincsként őrzött, régi cseh kéziratokat, és Toldy azonnal, még a helyszínen megírta cikkét, amelyet azután *Ó-cseh literatura, úti naplomból* címmel közöl a Tudományos Gyűjtemény 1830-ban megjelenő VI. kötete 117–124. lapjain, nem sejtve, hogy amit látott, annak ekkorra már elhíresült darabja, a königinhofi (Dvůr Králové-i) kézirat: hamisítvány.⁴⁵ Jóllehet a hamisítványok azonosítása és eltávolítása a filológiai tevékenység egyik alapelemének és (például Böckh szerint) sikere alapfeltételének számított, ezért az eset a korabeli normákhoz képest is fontos gyakorlati ellenpróbája lehet Toldy módszertani elveinek, Toldy és Hanka találkozását kettejük tudománytörténeti szerepének hajdani párhuzama és mára előtűnt különbsége egyaránt figyelmünkbe ajánlja. Annak idején Toldy maga is úgy érezte, hogy Hanka tevékenysége közel áll a saját szerepálmának megvalósulásához, prágai beszámolóiban kollégájaként hivatkozott rá, sőt olykor önkéntelenül a helyébe képzelte magát. Miután Hankát már első mondatában „a csek régiségek érdemekkel teljes bűvárja, ismertetője” titulussal mutatta be olvasóinak, jellemző, milyen vágyakozás fogta el, amikor megpillantotta cseh kollégájának királynéudvari leletét („félíg irigylve, és óhajtva, lenne közülünk is valakinek szerencséje ily nemzeti dicső maradvány felleléséhez”), majd amikor egy ehhez fűzött hosszú lábjegyzetben példaképként állította Hankát maga és honfitársai elé, akik hasonló nemzeti ügybuzgalommal sok régi magyar kéziratot felkutathatnának.⁴⁶ (Mint évtizedekkel később Toldy megvallja, egy kényes szövegkiadás ügyében még alkalmi

⁴⁴ Vö. MILBACHER Róbert, *Szilágyi Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, BUKSZ, 2001/2, 180–184.

⁴⁵ Toldy Ferenc Kazinczy Ferenchez, 1829. december 8., KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: KAZINCZY 1890–1911), XXI, 157.

⁴⁶ TOLDY Ferenc, *Ócseh literatura* = TOLDY Ferenc *Kritikai berke*, I, 1826–1836, Bp., Ráth Mór, 1874 (a továbbiakban: TOLDY 1874), 274, 278.

munkamegosztás is létrejött köztük, amelyet ő maga kezdeményezett: segítőkész ajánlatát elfogadva Hanka titokban átadott neki egy Csehországban szigorúan tiltott latin éneket Husz János mártíriumáról, azzal a kikötéssel, hogy Toldy csak mint saját felfedezését adhatja ki, ami a Tudományos Gyűjteményben még is történt.⁴⁷) Szerepeik hasonlóságát Toldy pályafutásának kibontakozása idővel csak nyilvánvalóbbá tette: a királynéudvari kéziratról 1872-ben azt írta egy magyar fordítója, hogy annak első kiadója „maga a felfedező Hanka, a csehek ezen Toldyja volt, kinek legfőbb érdeme éppen az, hogy a cseh irodalom arany kora becses irodalmi emlékeinek kritikai kiadását eszközölte”,⁴⁸ a hasonlatot Toldy még hallotta vagy látta, hiszen a Kisfaludy-Társaságban hangzott el, majd annak évlapjaiban jelent meg, és bizonyosan nem volt ellene kifogása, hiszen még a halála előtti évben, 1874-ben is nagy tisztelettel emlékezett meg Hankáról.

Utólag, a hamisítás lelepleződtevel, persze a kettejük módszertani különbsége kerül előtérbe, amit viszont a hajdani szerephasonlóság még inkább kiemel. Horváth János az 1920-as években már a feltárható anyag lelkiismeretes tiszteletében látta Toldy irodalomtörténeti sajátosságát és nemzeti lelkesültségének üdvös korlátját, vagyis hogy a hazafias érzület őt „adatok felkutatására s nem elhallgatására vagy éppen kitalálására ösztönözte”.⁴⁹ Az adatok kitalálása itt föltehetőleg Thaly Kálmánra céloz, akinek kuruc balladáit az előző évtizedben leplezték le (és megvitatásukhoz Horváth is hozzájárult egy kis cikkel), azonban célozhatna Hankára is, elvégre a nemzeti érzést felébresztő költői hamisítványai jussán nem alaptalanul nevezi őt egy tanulmány 1936-ban „a cseh Thaly Kálmán-nak”.⁵⁰ Horváth különbségtevése épp azért sokatmondó, mert az utókor nagyobb távlatából mára ugyancsak kirajzolódott Hanka és Toldy munkásságának egykori hasonló (egyaránt alapító- vagy eredetmítosz általi) szimbolikus nemzetképző hivatása, függetlenül műveik filológiai hitelének szembeötlő eltérésétől, sőt a valóság egész kérdésétől. (Egy 1997-es lipcei konferencián, majd ennek nyomán a *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas* címmel 1999-ben megjelent nagyszabású kötetben egy kiváló elemzés ugyanolyan joggal tárgyalhatta Hanka királynéudvari hamisítását a *Gründungsmythen in der tschechischen Literatur* című tanulmány egyik fejezeteként, ahogy egy szerényebb dolgozat Toldy Ferenc és Beöthy Zsolt munkásságát vizsgálhatta az *Abstammungsmythen in der ungarischen Literaturgeschichte* cím alatt.⁵¹) Amikor találkozunk, 1829-ben, Toldy még nem olyan neves tudós, mint a nála tizennégy évvel idősebb, Európa-szerte ismert Hanka, és csak két bő

⁴⁷ TOLDY Ferenc, *Ócseh literatúra* = TOLDY 1874, 281–283.

⁴⁸ SZEBERÉNYI Lajos, *A königinhofi kézirat (Královský rukopis)*, KisfTÉ, Új folyam, VIII (1873), 94.

⁴⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976 (a továbbiakban: HORVÁTH J. 1976), 335.

⁵⁰ SÁRKÁNY Oszkár, *Magyarok Prágában (1773–1849)* = SÁRKÁNY Oszkár *Válogatott tanulmányai*, szerk., jegyz. SZIKLAY László, bev. GÁL István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 86.

⁵¹ Ute RASSLOFF, *Gründungsmythen in der tschechischen Literatur*; Péter DÁVIDHÁZI, *Abstammungsmythen in der ungarischen Literaturgeschichte* = *Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas*, Hrsg. Eva BEHRING, Ludwig RICHTER, Wolfgang F. SCHWARTZ, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999 (a továbbiakban: BEHRING–RICHTER–SCHWARTZ 1999), 233–260, illetve 347–356.

évtized múlva fogja megírni első irodalomtörténetét, de már túl van a *Handbuch der ungrischen Poesie* kiadásán, amelynek irodalomtörténeti bevezető tanulmánya az ő első (még német nyelvű, de magyar nemzetképviselési retorikájú) kulturális eredetmítoszának tekinthető; találkozásukkor át is adja Hankának e műve külön is megjelent német részét (*Blumenlese aus ungrischen Dichtern*), s az otthoniaktól kapott megbízatást érezve és éreztetve, a magyar irodalom és tudomány képviselőjeként tudakozódik a cseh irodalom régiségei iránt.

Toldyt aligha hibáztathatjuk, amiért nem kételkedett első látásra a cseh nyelvű kéziratok hitelességében, hiszen még anyanyelvi filológusnak is ritkán sikerül olyan gyorsan és végérvényesen lelepleznie az ilyesféle utánzatokat, ahogyan például Edmond Malone borotvaéles szövegkritikai elemzése 1795-ben egy csapásra megsemmisítette a fiatal W. H. Ireland kezdetleges Shakespeare-hamisítványait.⁵² Lélektanilag jócskán megnehezíti a leleplezés feladatát, ha a hitelesítéshez (látszólag) nemzeti érdek fűződik: a James Macpherson fordította állítólagos ossziáni eposzok eredetiségét aggályosan firtató, majd éleselméjűen cáfoló David Hume, aki skót létére maga is szerette volna, ha a skót felföldi költészet ódon ritkaságokkal gyarapszik, szinte kivételes példát mutatott arra az 1760-as és 1770-es években, hogy miként sikerülhet a hazafias érzelmű olvasónak elegendő tárgyilagossággal vizsgálnia az ilyesfajta fölfedezéseket, ellenállnia az önámításnak és lemondania nemzeti irodalma kétes gazdagításáról.⁵³ Innen nézve aligha meglepő, hogy a királynéudvari kézirat 1817-es (állítólagos) fölfedezésétől és 1819-es első cseh és német nyelvű kiadásától az időnként rebesgetett kétségek ellenére 1886-ig kellett várni, amíg kielégítően bizonyítani lehetett a Hanka, Václav Alois Svoboda és Josef Linda közreműködésével létrehozott szöveg hamisítvány voltát, amit majd csak az 1890-es években tud számos tudós össz munkája kétséget kizáróan megerősíteni, jöllehet a kézirat aprólékos paleográfiai hitelfosztását Gustav Friedrich még 1927-ben sem tartotta fölösleges munkának, sőt mindmáig akadnak, akik a kijózanító eredménybe képtelenek belenyugodni.⁵⁴ Valószínűleg a hazafias érdekeltségnek is része volt abban, hogy a Josef Jungmann által 1822-ben mérhetetlen nemzeti kincsnek nevezett kéziratot maga a szlavisztika megalapítója, Josef Dobrovský is kételyét elnyomva méltatta a *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur* 1818-as második kiadásában, dicsérve a költemények szépségét és gyanúsítás nélkül ismertetve a cseh régiségben másutt nem található szóalakjaikat.⁵⁵ (Dobrovskýt majd csak a zöldhegyi kézirat nyilvánvalóbb koholmánya böszíti fel annyi-

⁵² Edmond MALONE, *An Inquiry into the Authenticity of Certain Miscellaneous Papers and Legal Instruments, Published dec. 24, 1795 and Attributed to Shakspeare, Queen Elizabeth, and Henry, Earl of Southampton*, New York, Augustus M. Kelley Publishers, 1970 (Reprint of the London 1796 edition). Vö. DÁVIDHÁZI 1998, 57, 69–70, 215.

⁵³ Hume idevágó leveleit és esszéjét lásd J. H. BURTON, *The Life and Correspondence of David Hume*, I–II, Edinburgh, 1846, I, 462–480. Vö. az eset történeti összefoglalásával: RADNÓTI Sándor, *Hamisítás*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1995, 227–229, illetve 203–258.

⁵⁴ Az utóbbiról tudósít Ute RASSLOFF, *Gründungsmythen in der tschechischen Literatur* = BEHRING–RICHTER–SCHWARTZ 1999, 242.

⁵⁵ Joseph DOBROVSKÝ, *Geschichte der Boehmischen Sprache und aeltern Literatur*, ganz umgearbeitete Ausgabe, Prag, Gottlieb Haase, 1818 (a továbbiakban: DOBROVSKÝ 1818), 385–390.

ra, hogy 1824-ben ünneprontó cikket írjon az efféle felelőtlen kísérletek kipellengérezésére.) Igaz persze, hogy külföldön, cseh elfogultságok nélkül Jakob Grimm is hitelesnek fogadta el a királynéudvari kéziratot, és Goethe 1827-ben lelkesen méltatta a szerinte fölbecsülhetetlen lelet jelentőségét, majd a gyűjtemény motívumai ihlették *Das Sträußchen* című költeményének megírására.⁵⁶ De állásfoglalásaik nem hasonlíthatók a hazafias elkötelezettség jellemző megnyilvánulásaihoz: a történész Palacký, nem tudván összeegyeztetni a költemények némely utalását keletkezésük feltételezett idejének történelmi korával, 1858-ban mégis leszögezte, hogy ő akkor is ragaszkodnék a szóban forgó költemények eredetiségéhez, ha maga Hanka vallaná azokat hamisítványnak; Palacký követője és életrajzírója, a történész Josef Kalousek az 1886-ban újra felparázsló vitában nyilvánvaló nemzeti elfogultságból utasította el a szaporodó bizonyítékokat, és a vitában bármi áron, körömszakadtig védte mind tarthatatlanabb álláspontját,⁵⁷ mint aki nem engedheti meg magának, hogy más eredményre jusson...

Nem csoda továbbá, hogy Toldyt 1829-ben meg lehetett tévesztetni, hiszen utána a magyar íróvilág még sokáig nem fogott gyanút. A prágai múzeum magyar látogatói sorában gyanútlanul hallgatta Hanka szolgálatkész ismertetéseit a könyvtár híres leleteiről 1836-ban az elérékenyült Pulszky Ferenc,⁵⁸ majd gyanútlanul méltatta ugyanitt a királynéudvari kéziratot 1838-ban Szalay László, aki szerint a Hanka fölfedezte költemények „új táplálékot nyújtottak a’ felébredt nemzetiségnek”, amellet borzongató szépségű műként és korai dokumentumként egyaránt értékesek, azaz „nemcsak a’ költő’, hanem a’ magasabb szempontból kiinduló történetíró’ figyelmét is teljes mértékben megérdemlik”.⁵⁹ Később a prágai egyetem magyar nyelvi tanszékének 1854-ben kinevezett oktatója, a csehül és németül egyaránt tudó Riedl Szende gyanútlanul fordította magyarra a már tucatnyi idegen nyelven megjelent szövegegyüttest, majd e Hanka személyes útmutatásával készült és 1856-ban az ő költségén Prágában kiadott könyvecskét⁶⁰ a Magyar Nyelvészet rövid ismertetése 1857-ben gyanútlanul ajánlotta a költészet barátai és a művelődés-

⁵⁶ GOETHE, *Böhmische Poesie* = GOETHE, *Kunsttheoretische Schriften und Übersetzungen: Schriften zur Literatur*, II, *Aufsätze zur Weltliteratur: Maximen und Reflexionen*, Berlin–Weimar, Aufbau-Verlag, 1972 (a továbbiakban: GOETHE 1972), 334–335, 848–849. Vö. Ute RASSLOFF, *Gründungsmythen in der tschechischen Literatur* = BEHRING–RICHTER–SCHWARTZ 1999, 246–247.

⁵⁷ Vö. Ute RASSLOFF, *Gründungsmythen in der tschechischen Literatur* = BEHRING–RICHTER–SCHWARTZ 1999, 248; NIEDERHAUSER Emil, *A történetírás története Kelet-Európában*, Bp., História-MTA Történettudományi Intézete, 1995, 133.

⁵⁸ PULSZKY Ferenc, *Úti vázlatok* = *Budapesti Árvízkönyv*, I, Pest, 1839, 75–79; és (*Úti vázlatok 1836-ból* címmel): PULSZKY Ferenc *Kisebb dolgozatai*, s. a. r. LÁBÁN Antal, bev. MARCZALI Henrik, Bp., MTA, 1914, 9–10.

⁵⁹ SZALAY László, *Úti naplomból 1838–1839*, I, Athenaeum, III. évf., 1839, II. félév, 6. sz., 85–86.

⁶⁰ Előszavában Riedl megvallja, hogy kezdetben szabad átdolgozást tervezett, de a „tudós felfedező úr tanácsára” megváltoztatta szándékát és alakhű fordításra törekedett. *A királyudvari kézirat, költemények a csehek őskorából*, magyarította RIEDL Szende, kiad. HANKA Venczel, Prága, Haase Gottlib fiai cs. k. könyvnyomdájában, 1856 (a külső borítón: 1857), 5. Riedl Szende prágai tevékenységéről vö. SAS Andor, *Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában (1854–1860)*, Bratislava-Pozsony, Slovenská Grafia könyvnyomdája, 1937, 8–32, 51–61.

történet kutatói figyelmébe,⁶¹ Csengery pedig 1857 húsvétján Nagykőrösre látogatva gyanútlanul ajándékozta Aranynak,⁶² aki a belső címlappal szemköztí díszes facsimile-oldal cseh szövegét nem érthette, a magyarra fordított költeményeket azonban gyanútlanul olvasta végig, sőt első benyomása az irodalomtörténeti nosztalgia és nemzeti irigység ugyanolyan sóhajában tört ki belőle, mint amilyen Toldyból szakadt ki majdnem három évtizeddel korábban. (Toldy 1829-ben Kazinczyhoz: „irigyletem a’ Prágai muzeumban a’ cseheknek literatúrai régiségeiket a’ 10d. 12d. ’stb századokból [...]. Valóban a’ cseh nemzetnek mindig több poetai lelke volt mint nekünk”;⁶³ Arany 1857-ben Tompához: „Most olvasám a Riedl prágai tanár által fordított cseh költeményeket. Erőtéljes néppoésis maradványai a messzehajdانبól. Csak nekünk nincs semmink!”⁶⁴) Mi több, Arany saját vallomása szerint ez a könyv ihlette *Naiv eposzunk* című tanulmányát, amely kezdetben a királynéudvari kézitról szóló (tervezett, de el nem készült) írásának bevezetője akart lenni.⁶⁵ Greguss Ágost *A balladáról* című értekezése az elbeszélő és lírai költészet viszonyának európai változatait áttekintve még mindig gyanútlanul állítja, hogy a „cseheknek Königinhofban fölfedezett régi nyelvemléke [...] epikus töredékeket is tartalmaz”;⁶⁶ Greguss műve 1864-ben díjat nyert a Kisfaludy-Társaság pályázatán, ezt követte egy második, javított és bővített kiadás, mely a szerző 1882 végén bekövetkezett halála után, 1886-ban újra megjelent, mindig változatlanul a jóváhagyó utalással. Időközben (1872) a királynéudvari kézirat újabb magyar fordítója, Szeberényi Lajos, a hitelességet vizsgáló eljárások megnyugtató eredményéről tudósította a Kisfaludy-Társaságot,⁶⁷ és majd csak Szász Károly 1882-ben megjelent eposztörténeti nagymonográfiája figyelmeztet a probléma elintézetlenségére, futólag és lap alján, a főszövegben még mindig hitelesként tárgyalt gyűjtemény szakirodalmát megadó lábjegyzet végén. „A kérdés (vagyis kétely) nem hamisítvány-e az egész kézirat, ma sem tekinthető eldöntöttnek.”⁶⁸ Ekkor Toldy már halott, és több mint fél évszázad telt el prágai esete óta.

Nem az a meglepő tehát, hogy Toldy 1829-ben lépre ment, hanem hogy beszámolójából valószínűsíthetően épp az autopszia követelményének maradéktalan kielégítésével csalták lépre. Megtévesztésének esete mint az állatorvosi ló szemléltetheti a tapasztalati

⁶¹ [Névtelen], *A’ királyudvari kézirat: Költemények a’ csehek őskorából, Magyarította Riedl Szende, kiadja Hanka Venczel*, Magyar Nyelvészet, 1857, 80.

⁶² A könyv dedikációja: „Arany Jánosnak Csengery Antal, ápril. 16-án, 1857.” Csengery látogatására vö. Arany János Tompa Mihályhoz, 1857. április 19., ARANY János *Levelezése író-barátaival*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888–1889 (Arany János Hátrahagyott Íratai és Levelezése, 3–4) (a továbbiakban: ARANY 1888–1889), I, 415.

⁶³ Toldy Ferenc Kazinczy Ferenchez, 1829. december 8., KAZINCZY 1890–1911, XXI, 157.

⁶⁴ Arany János Tompa Mihályhoz, 1857. április 19., ARANY 1888–1889, I, 416.

⁶⁵ Vö. Arany János Csengery Antalhoz, 1857. december 1., ARANY 1888–1889, II, 48.

⁶⁶ GREGUSS Ágost, *A balladáról és egyéb tanulmányok*, Bp., Franklin-Társulat, 1886, 105.

⁶⁷ SZEBERÉNYI Lajos, *A königinhofi kézirat (Králodvorský rukopis)*, KistTÉ, Új folyam, VIII (1873), 85, 87–89, 93. Vö. István FRIED, *Die Rezeption der Königinhofer Handschrift im 19. Jahrhundert in Ungarn*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1968, XIV, 141–156.

⁶⁸ SZÁSZ Károly *Művei*: Centenárium kiadás, I–V, bev. VOINOVICH Géza (a III. kötetet bev., s. a. r. RÁVASZ László), *A világirodalom nagy eposzai*, I–II, Bp., Révai Irodalmi Intézet, [1930] (első kiadása: 1881–1882), 16.

ellenőrzés (verifikáció) pozitívista elvének lappangó ismeretelméleti problémáit. Míg ugyanis a pozitívista tudományfelfogásban döntő szerephez jutó közvetlen érzékszervi vizsgálat arra lett volna hivatva, hogy még az értelmezés előtt megbízhatóan tudósítsa a tárgy tulajdonságairól, melyek e módszertan előfeltevése szerint amúgy is eredendők, azaz elvileg sem függének bármiféle előzetes értelmezéstől, Toldy cikkéből önkéntelenül kiderül, hogy ő mennyire elő volt készítve annak *valamiként* értelmezésére (és csodálására), amit Hanka a szeme elé tett, és hogy egész sor (részben kitervelt, részben véletlenszerű) előzmény hatására az érzékszervi meggyőződés eleve csakis bizonyos (téves) értelmező előfeltevések megerősítésére korlátozódhatott. Közvetlenül Prágába érkezése után, a kézirattal való találkozása előtti napon, Weber könyvárus boltjában elsőként a kézirat német fordítással párosított új (1829-es) kiadása ötlött szemébe, amelynek címlapján a fölfedező és kiadó Hanka feltüntetése mellett más tudományosan hitelesítő művelet is növelhette bizalmát: „Verteutscht und mit einer historisch-kritischen Einleitung versehen von W. A. Swoboda, k. k. Humanitäts-Professor”. Másnap a múzeumban Hanka örömmel számolt be neki az első (1819-es) kiadás külföldi sikeréről („Goethe és de la Motte Fouqué magasztalva szóltanak felőlök; Siskow oroszra, Kucharsky és Brodzinsky lengyelre tették által, Bowring, úgy mond, Londonban, egy angol fordítással foglalatoskodik”), mire Toldynak eszébe jut, hogy „magától [...] Bowring úrtól” értesült a fordítás közeli megjelenéséről,⁶⁹ Goethe tekintélyes neve pedig nyilván rendkívüli (és közvetve igazoló) erővel hathatott rá, hiszen utazásának egyik legáhítottabb céljaként éppen az írófejedelem meglátogatására készült, előre elküldvén neki *Handbuch*ját, pontosan tudva, hogy otthoni mesterei és íróbarátai szemében is Goethe figyelmének felkelése számítana a magyar nyelv és irodalom legnagyobb vívmányának.⁷⁰ (Mivel Goethe 1830 márciusában a berlini *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik* lapjain a cseh múzeum havi folyóiratát ismertette méltatta a királynéudvari kézirat irodalmi és kulturális jelentőségét,⁷¹ a Prága után Weimarban és Berlinben egyaránt időző Toldy nemsokára ismét értesülhet az írófejedelem kedvező reagálásáról, a *Jahrbücher*-beli méltatást ugyanis szinte biztosan látni fogja, hiszen már 1830 elején büszkén jelenti az otthoniaknak, hogy a berlini *Societät für wissenschaftliche Kritik* őt is tagjai közé választotta, Goethe, Hegel és mások fényes társaságába, úgyhogy immár maga is írhat tekintélyes évkönyvükbe.⁷²) Ráadásul Toldy már a könyvesboltban, Svoboda német fordításának kísérőta-

⁶⁹ TOLDY Ferenc, *Ócseh irodalom* = TOLDY 1874, 281.

⁷⁰ Vö. Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1829. szeptember 5., BAJZA–TOLDY 1969, 469–470; valamint Tudományos Gyűjtemény, 1829, IX, 108–109; Toldy Ferenc Kazinczy Ferenchez, 1829. december 8., KAZINCZY 1890–1911, XXI, 157–161; Kazinczy Ferenc Toldy Ferenchez, 1829. december 31., KAZINCZY 1890–1911, XXI, 185–186; Toldy Ferenc Kazinczy Ferenchez, 1830. március 15., KAZINCZY 1890–1911, XXI, 250; Vörösmarty Mihály Toldy Ferenchez, 1829. október [első fele], VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, XVII–XVIII, *Levelezése*, I–II, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965 (a továbbiakban: VÖRÖSMARTY 1965), I, 241; Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, 1829. november 12., VÖRÖSMARTY 1965, I, 244–245; Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, 1830. február 18., VÖRÖSMARTY 1965, I, 262.

⁷¹ GOETHE, *Monatschrift der „Gesellschaft des Vaterländischen Museums in Böhmen”* = GOETHE 1972, 456.

⁷² Toldy Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, 1830. február 18., VÖRÖSMARTY 1965, I, 262.

nulmányában olvashatta, majd Hanka gondosan elejtett megjegyzéseivel kiegészíthette a történetet, miszerint a könyvtáros Königinhofban járva hallott a templomtoronyban heverő régi nyilakról, fölment megnézni őket, és mellettük találta a kéziratcsomót, amelyet azóta a múzeumban, lám, bárki megsejmlélhet.

Nos, mint Toldy esete mutatja, azért mégsem bárki és bárhogyan, sőt éppen a körülményekből derül ki számunkra, hogy a megsejmlélés miért lehetett megtévesztő. A magyar látogató („egy mívelt prágai lakos” kíséretében) már első délutánján szeretett volna megismerkedni a könyvtár régiségeivel, de ekkor még, Hanka távollétében, egy beosztottjától alig tudott megtekintésre kicsikarni néhány könyvet, sőt bárminemű felvilágosítást kapni; másnap azonban Hanka, már hallván az esetről, „a meghatározott órában nyugtalanul várt” rájuk, személyesen vezette őket a könyvtárba, ahol előre gondosan kikészítette a bemutatandókat. Mint Toldy később felidézi, nem is sejtette, miben lesz része. A Tudományos Gyűjtemény olvasóinak nyelvtanilag függő beszédben, de hallgatólagos jóváhagyással adja tovább Hanka történetét a híres kézirat fölfedezéséről: „Elmegy azokat [ti. a Žižka-korabeli nyilakat] látni, s amint sorra nézi, néhány pergament levélre akad, melyen deák írást gondolt észrevenni. De a templom világosabb helyén csehnek leli, s tartalmától eltelik lelkesedéssel. A városi tisztek s más miveltőbbek körében felolvassa az első töredéket; mindenek el vannak általa ragadtatva, a felfedezett kézirat a feltaláló birtokává tételik, ki azt, Prágába visszatérve, a nemzeti múzeum kincsei közé teszi le; hol nékem örööm volt azt látni [...]”.⁷³ Hanka leleményesen (élőszóban és írásban) terjesztett filológiai eredetmondájával Toldynak persze nehéz lett volna nem találkoznia: röviden már Dobrovský 1818-as irodalomtörténetében is felbukkant,⁷⁴ majd innen vett idézetként jutott vissza Hanka 1819-es kiadásának elejére,⁷⁵ szinte lerázhatatlanul kísérte az egymást követő európai fordításokat, benyomult Riedl Szende magyar kiadásának (1856) előszavába, sőt még Szeberényi Lajos fordításának kísérőtanulmányában (1873) is előkelő helyet kapott.⁷⁶ Mint Toldy beszámolójából (utólag) nyilvánvaló, a történet eleve úgy volt megszerkesztve, hogy hatásosan egybevágnon az állítólagos kézirat fizikailag ellenőrizhető sajátosságaival. „Vagyon pedig a kézirat 12d-rétben, gót betűkkel igen csinosan írva, s áll 14 levélből, melynek ketteje két hosszas szelet csak, és nyilak szárnyául szolgált, mint H[anka]. úr beszéllé.”⁷⁷ Íme tehát a *nyilak* közt talált kéziratok, melyek közül a keskenyebbek *nyílszárnyul* szolgáltak: minden látható és hallható részlet ugyanígy összeillett, és annyira a kézirat hitelességét látszott igazolni, már a szöveg kibetűzése előtt, hogy ezután a megtekintés legfőljebb egy már kialakult előkép megerősítésére szolgálhatott. Annál is inkább, mert az előző napi rideg

⁷³ TOLDY Ferenc, *Ócseh literatúra* = TOLDY 1874, 278.

⁷⁴ DOBROVSKÝ 1818, 385–386.

⁷⁵ WENZEL HANKA, *Die Königinhofer Handschrift: Eine Sammlung lyrisch-epischer Nationalgesänge*, aus dem Altböhmischen metrisch übersetzt von WENZEL SWOBODA von Nawarrow, Hrsg. WENZEL HANKA, Prag, Gottlieb Haase, 1819, 1.

⁷⁶ SZEBERÉNYI Lajos, *A königinhofi kézirat (Královodvorský rukopis)*, KisfTÉ, Új folyam, VIII (1873), 83–84.

⁷⁷ TOLDY Ferenc, *Ócseh literatúra* = TOLDY 1874, 278–279.

fogadtatás után lefegyverző hatású lehetett, hogy Hanka érezhetően a tudósi közösségbe tartozás elismeréseként bánt előzékenyen látogatójával. Mint Toldy rögtön el is büszkélkedik vele Kazinczynak, a könyvtáros nem sajnálta a fáradságot, hogy egy „czehbelinek” lefordítson egyet-mást,⁷⁸ később a Tudományos Gyűjtemény olvasói is megtudhatták, hogy Toldy kérésére Hanka előbb egy latin epigramma cseh fordítását olvasta fel, amit Toldy a Kazinczytól származó magyar fordítás felolvasásával viszonzott, majd (miután tudósan eszmét cseréltek a vers rossz latinságának feltételezhető okairól, és kölcsönösen megcsodálták a cseh, illetve a magyar nyelv szép verselésbeli hangzását) Hanka ízelítőül felolvasta neki a királynéudvari kézirat néhány verslábnyi töredékét.⁷⁹

Toldy úgy érezte, hogy mindez együtt feljogosítja a véleményformálásra. Mi több, a látott, hallott, talán meg is érintett szöveg eredetéről nyilatkozva mintha maga is elhinné, hogy a saját tapasztalata és ítélőképesége alapján támogatja meg a másoktól átvett, nemegyszer további szaktekintélyekre hivatkozó nézeteket, amelyek Hankától és a német kiadásból jutottak el hozzá. Nem sejtette, hogy az általa megerősített hivatkozások maguk is gátlástalanul célzatos anyagkezelésű kistörténetek a nagy felfedezés-mese hitelesítésére. Nem volt róla tudomása, hogy Hanka mestere, Dobrovský néhány évvel a királynéudvari kézirat jóváhagyása után, 1824-ben, a zöldhegyi kézirat-hamisítványt megelégtelve egy bécsi folyóiratban már közölt egy vitacikket, amelyben főként az ún. zöldhegyi kéziratra vetett egy kíméletlenül legendaoszlató pillantást, de közvetve és hallgatólagosan *mindkét* lelet eredetiségét megkérdőjelezte.⁸⁰ Aki Dobrovský és Svoboda éles sajtóvitáját⁸¹ nem olvasta, az nem találhatta furcsának, hogy Hanka beszámolója még mindig a tekintélyes filológus nevével szentesítette koholmányát, éppen a datálás megnyugtatóan ismerős szakmai részletkérdésénél utalva Dobrovský idevágó álláspontjára, mégpedig olyan lefegyverző pontossággal, hogy megtévesztő hatását máig lemérhetjük Toldy magabiztos beszámolóján: „Illő említenem – mert a nyomtatott könyvben nincs említve, – hogy *Dobrowsky*, ez a csehek Révaija, a kéziratot 1290–1310 esztendőök közé teszi, azon megjegyzéssel, hogy későbbi időből az semmi esetre sincsen. Egyetértek én is Svoboda úrral abban, hogy a nagy Ottokár alatt valamely kedvellője a cseh költésnek, látván az idegenség elhatalmazását, gyűjté össze ezen énekeket, hogy el ne vesznének.”⁸² Dobrovský ekkor (1829-ben) már az év eleje (január 6-a) óta halott, újabb vitacikkétől Hankának többé nem kellett tartania, nagy előszeretettel hivatkozott igazolásul mesterére, amikor csak tehetett; minden jel arra mutat, hogy az 1818-as irodalomtörténetben olvasható datálást Toldy valószínűleg tőle hallotta. (Nem meglepő, hogy Dobrovský gyakran idézett véleménye magyar földön is még sokáig egyengetheti a királynéudvari

⁷⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Ferenchez, 1829. december 8., KAZINCZY 1890–1911, XXI, 157.

⁷⁹ TOLDY Ferenc, *Ócseh literatúra* = TOLDY 1874, 275, 277.

⁸⁰ Josef DOBROVSKÝ, *Vorläufige Antwort auf des Herrn W. S. Ausfälle im Archive Nr. 64 vom 28. Mai 1824*. Első megjelenése: Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, 1824/46, április 16., 260 = Josef DOBROVSKÝ, *Literární a prozodická bohemika*, k vydání připravil Miroslav HERMAN, Praha, Academia, 1974 (a továbbiakban: DOBROVSKÝ 1974), 154–156.

⁸¹ V. A. SVOBODA, *Libuša als Gesetzgeberin*, első megjelenése: Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, 1824/64, május 28., 349–356 = DOBROVSKÝ 1974, 157–166.

⁸² TOLDY Ferenc, *Ócseh literatúra* = TOLDY 1874, 279.

kézirat fogadtatásának útját: a Kisfaludy-Társaság 1872. június 26-i és november 27-i ülésén Szeberényi Lajos azzal vezeti be fordítását, hogy rá hivatkozva adja meg a kézirat keletkezési idejét, és az ő irodalomtörténetéből idézi, hogy ez a gyűjtemény mindent felülmúl, amit a régiségből addig megtaláltak.⁸³) Látni való, hogy Toldy nem ismerte Dobrovský 1824-es legendaoszlató bécsi cikkét, ugyanis szemernyi kétely nélkül hivatkozik a *Libuša ítélete* című költeményre, amelyet Hanka jóvoltából a zöldhegyi kéziratban megnézhetett; nem tudta, hogy Dobrovský több filológiai érvel tépázta meg e költemény történelmi hitelét, Svobodával szemben nyílt és éles vitában.⁸⁴ Beszámolójában Toldy olykor mintha észre se venné, hogy egyetértését hangoztatva (vagy a hallottakat saját nézeteként továbbítva) nincs elegendő szakértelme felelősséget vállalni azért, amit éppen leír. Kérdés például, hogy első prágai napján a könyvesboltban eléggé tanulmányozhatta-e a kétnyelvű kiadást, majd másnap Hanka jelenlétében az alapjául szolgáló kéziratokat, s eleget érthetett-e a régi(nek hamisított) cseh szöveg nyelvéből ahhoz, hogy a kéziratok magyarra fordítását így szorgalmazza: „A hozzá vetett német fordítás annyira szóhoz tapadó, s e mellett oly hív a tónusban, hogy az után is megtörténhetik az általtétel.”⁸⁵ Mivel évtizedekkel később Riedl Szende is Hanka tanácsára fog áttérni a szorosabban alakhű fordításra és az ő útmutatásával kísérli meg a magyarban felidézni a cseh változat tónusát, feltételezhetjük, hogy Toldynak ezt az állítását szintén Hanka sugallta. Toldy azt látta a saját szemével, és arról tudott beszámolni, amit Hanka tényközlésnek álcázott értelmezése mintegy előírt számára. Beszámolójának keletkezéstörténete minduntalan leleplezi, hogy a kézirat mint megtekintendő tárgy és ő maga mint megtekintő alany egyaránt célirányosan elő voltak készítve a megtekintés aktusára és annak eleve várható (kívánt) eredményére; vagyis a források érzékszervi megvizsgálásához is szükséges önálló ítélet, amelyre Toldy irodalomtörténetével nevelni akart,⁸⁶ és amelyet Bajza ugyanolyan fontosnak tartott,⁸⁷ már maga is óhatatlanul *előformált* termék.

Előformáltsága a prágai eset fennmaradt dokumentumaiból (utólag már) nyilvánvaló, Toldy azonban még annyira hitt az autopszia eredményeinek igazságában és bizonyosságában, hogy néhány évvel később az ún. prágai táblák vitájában szemernyi kétely nélkül hagyatkozott az „önlátomás” szerinte mindent felülbíráló tapasztalatára. Mára e vita jelentőségét nem is a táblák feliratára és azok történelmi körülményeire vonatkozó megállapításai adják, még kevésbé ezek viszonya a tudomány mai álláspontjához, hanem résztvevőinek félmondatokban tetten érhető előfeltevései arról, hogy szerintük elérhető-e biztos tudás, és ha igen, milyen módszertannal lehet megalapozni. Pedig Holéczy Mihály rövid híradása, mely a polémiát 1833-ban kiváltotta, a folyóirat *Tudományos Jelentések* rovatában jelent meg, és ennek (a későbbi pozitivisták folyóiratokban máig használatos *Kisebb közlemények* rovat elődjének) szokásához híven magától értetődőnek tekintette

⁸³ SZEBERÉNYI Lajos, *A königinhofi kézirat (Královodvorský rukopis)*, KistfÉ, Új folyam, VIII (1873), 85, 87–89, 93.

⁸⁴ DOBROVSKÝ 1974, 154–156, 157–166.

⁸⁵ TOLDY Ferenc, *Ócseh literatura* = TOLDY 1874, 281.

⁸⁶ TOLDY 1868, I, 5.

⁸⁷ BAJZA József, *Előbeszéd* = BAJZA 1846, pp. III–V.

eljárása helyességét, és nem tartotta szükségesnek, hogy saját módszertani alapjaira rávilágítson. Holéczy beérte azzal, hogy Martini Sámuel könyve alapján felhívja a Tudományos Gyűjtemény olvasói figyelmét a prágai Corpus Christi templom Martini által (1618-ban) még látott táblájára, idézze annak latin szövegét, mely a bázeli zsinat négy nyelven kihirdetett végzését foglalta össze, és arra következtessen a nyelvek említésének sorrendjéből (cseh, latin, magyar és német), hogy a magyarnak Zsigmond császár birodalmában talán nagyobb keletje volt a németnél.⁸⁸ Válaszában Toldy helyesbít egy évszámot (a végzést nem 1432-ben, hanem 1437-ben hirdették ki) és elveti a következtetést (a magyar nem lehetett kelendőbb a Német Birodalom részét alkotó Csehországban), de már nyitómondatában feltűnik a módszertani különbségtétel Holéczy közvetett, illetve a maga közvetlen tapasztalatszerzése között: „Holéczy ur [...] e’ folyóírást olvasóit, Martini Sámuel után, egy prágai jelességre, mint újságra, figyelmeztetvén, melyet én már 1830-b. [...] önlátomás után írtam-le”.⁸⁹ A Toldy cikkével együtt közölt szerkesztői helyreigazításában Horvát István kifogásolta, hogy Toldy „olgy bizodalmasan beszél a’ Tseh Történetekről, mintha ezeket számos évig tanította, vagy egészen kimerítette volna”, emlékeztetett a tárgyas okadatolás kötelezettségére („A’ História se nem Költemény, se nem pusztá Okoskodás: Vigyázva kell tehát abba vágni, mert különben a vaktában szólónak gyenge oldalai világosságra jönek”), kijelentette, hogy a cseh történelem kérdéseiben Toldy „futtában gyűjtetett esméretei sokban hézagosa”, ezért hiba volt „azokkal föllépni előbb, mint sem a’ Tseh Kútföket gondosan megvizsgálta volna”, ahogy majd ő maga teszi: „Én, a’ mit mondani fogok, egyenesen ezekre épitem.” Horvát ezután szokása szerint hosszú idézetgyűjteménnyel próbálta megállapítani a prágai tábla szövegének keletkezéstörténetét, majd végkövetkeztetésével kétségbe vonta Toldy szinte minden állítását. „Ezek szerint csak az az egy figyelemre méltó tehát Schedel Ferentz Feleletében ’s Igazításában, hogy a’ bizonytalan koru ’s hitelü Két Tábla, mellyeknek fönlétükről a’ figyelmes Holéczy kérdést teve, még ma is fönnyon.”⁹⁰ Toldyhoz képest tehát Horvát másként ítélte meg, hogy mi a közvetlen, illetve közvetett: szerinte még akkor is az a fontos, hogy ő „egyenesen”, azaz közvetlenül épít a kútfőkre, amikor pedig azok egy olyan táblának feliratáról és létrejöttéről szólnak, amelyet Toldy saját szemével látott; ugyanakkor Horvát szerint a tábla szemrevétele (mondhatni a Toldy emlegette „önlátomás”) a látottnak csupán létét bizonyítja, de sem korát, sem hitelességét nem tudja szavatozni.

Toldy és Horvát nézetkülönbségét itt voltaképp az a lappangó (lényegében már pozitivistá⁹¹) vitakérdés váltotta ki, hogy mi legyen az a végső (vagy elsődleges) tárgy, azaz maga a dolog, amiről az érzékszervi tapasztalat, illetve az annak nyomán készített leírás bármelyik elemi állítása közvetlenül és megbízhatóan beszámolhat. Ehhez szól hozzá

⁸⁸ HOLÉCZY [Mihály], *Jelesség*, Tud. Gyűjt., 17. évf., 1833, 2. köt., 124–125.

⁸⁹ SCHEDEL Ferentz, *Felelet és Igazítás*, Tud. Gyűjt., 17. évf., 1833, 4. köt., 116–117.

⁹⁰ HORVÁT István, *Észrevételek e’ Feleletre és Igazításra*, Tud. Gyűjt., 17. évf., 1833, 4. köt., 117–121.

⁹¹ E kérdés későbbi, neopozitivistá jelentőségéről vö. Leszek KOLAKOWSKI, *Positivist Philosophy: From Hume to the Vienna Circle*, ford. Norbert GUTERMAN, Harmondsworth, Penguin Books, 1972 (a továbbiakban: KOLAKOWSKI 1972), 213–215.

válaszcikkében Holéczy is, aki azonban a táblák helyszíni megtekintését, illetve könyvbeli leírásainak tanulmányozását nem ellentétes módszerlehetőségekként vizsgálja, nem is rangsorolja őket, hanem üdvös munkamegosztásukat hangsúlyozza: szerinte mindenképp hasznos volt elődje úti tapasztalatait Martini könyvéből kiegészítenie, mert csak ebből tudhatjuk meg, hogy a felirat eredetileg arany betűkkel és („mit Hanka úr tsak gyanított”) hexameternek készült, sőt Martini jóvoltából olyan szövegváltozatot kapunk, amely jobban látható és talán helyesebb olvasatot őrzött meg, mint az időközben megkopott eredeti tábla vagy a róla készült, esetleg hibás másolat. Holéczy ugyanis Toldy beszámolójából az autopszia műveletének veszélyes kettéválására következtetett, vagyis hogy a látogató megpillanthatta ugyan a lépcső melletti falba illesztett két (latin, illetve cseh nyelvű) táblát, de ezután szövegeiket a könyvtárba érve már „tsak másolatban, ’s talán hijányos másolatban, papirosról olvasta el Schedel úrnak Hanka úr”, sőt előfordulhatott, hogy „[s]ietés közben Schedel úr is hibásan írhatott papirosára”, így főként azért érdemel köszönetet, mert „hiteles tudósításából” megbizonyosodhatunk arról, hogy „a’ táblának tsak ugyan korunkban is van nyoma”.⁹² Toldy, egyszerre válaszolva Holéczynak és Horvátnak, ki akarta zárni, hogy az autopszia elvén csorba eshetett: felsorakoztatván adalékait, amelyek a végzés 1437-es dátumát „[k]étségbe hozhatatlanul bizonyítják”, a történetírók idevágó részleteinek idézése után, nyomatékos zárótelként hivatkozott a maga érzékszervi tapasztalatára: „bátorkodom 5) *önlátomásomat* is említeni. [...] én ugyan azon kőtáblákat láttam ’s e’ kezeimmel érintettem, mellyet látott ’s érinthetett Martini; ’s a másolat, mellyet én még azon kívül láttam, tökéletes hasonmása volt az eredetinek”, ugyanis nem papírra íródott, hanem „e’ végre külön készült masszába tett lenyomása volt az eredeti könek”. Hogy a saját másolási hibáit kizárhassa, Toldy egy (mindig kétes) tekintélyérvhez is folyamodott, amely a királynéudvari hamisítvány lepleződése óta végképp hitelét veszítette: „A’ ki pedig nem bízik az én *olvasásomban*, vegye itt azon nyilatkozásomat, hogy én azon régi emléket Hanka könyvtárnok úr’ segedelmével olvastam ’s jegyeztem. Hogy pedig ezen jeles férfiú [...] a’ külön századok’ írásai’ olvasásában még is annyi ügyességgel bír, mint bárki más: arról azok, kik, hacsak futtában is, megismerkedtek a’ cseh literatúrával, egy perczig sem fognak kételkedni.” Bár a „futtában” itt ironikus visszavágás Horvátnak, Toldy elismerte, hogy cseh történelmi ismeretei csakugyan hézagosak, de a kútfők vizsgálatát ettől függetlenül nem mulasztotta volna el, „ha e’ tárgy, melly legkisebb homályba sincs burkolva az előtt, ki látni *akar*, azt meg fogta volna kívánni”. Eszerint ebben az ügyben csak akarni kell, és a homály *teljesen* eloszlatható. Toldy bizonyosság-igényének tudatosságát szemlélteti, hogy szerinte Horvátnak nem kellett volna megütköznie azon, hogy ő, nem lévén hivatásos történész, mégis engedélykérés vagy szabadkozás nélkül merészel nyilatkozni történelmi eseményekről, és nem él minduntalan olyan megszorításokkal, mint „gondolom”, „talán”, „úgy látszik”, „bátorkodom azt hinni”, sőt igaznak meri tartani, amit leír: „egyenesen mondom ki azt, mit bizonyosnak tudok, sőt még *bizodalmasan* is, azaz, mintha bíznám

⁹² HOLÉCZY [Mihály], *Igazításra Nyilatkoztatás*, Tud. Gyűjt., 17. évf., 1833, 6. köt., 119–120.

állításom’ valóságában!!”⁹³ Toldy a vita egész folyamán arra törekedett, hogy minden aggályt eloszlatva hirdesse állításainak teljes megalapozottságát és ezáltal a biztos tudás hiánytalan megalapozhatóságának előfeltevését, nem számolva azzal, hogy amit ő saját érzékszervi ellenőrzés alapján a tárgy eredendő tulajdonságának állít, az mások előzetes értelmezésére, számos ellenőrizetlen, sőt ellenőrizhetetlen mozzanatra épül. Közvetlennek hitt tapasztalatainkba (mint már Husserl észrevette) mindig vegyülnek járulékos, máshonnan származó ismeretek is,⁹⁴ előzetes és folyamatosan átalakuló értelmezési feltevés nélkül saját szemmel nemcsak olvasni nem lehet, hanem (mint Wittgenstein rámutatott) látni sem, hiszen nem egyszerűen valamit, hanem valamit valaminek látunk, mégpedig gyakran külső indíttatásra vagy éppen kérésre.⁹⁵ Toldy mind a királynéudvari kéziratot, mind a prágai táblákat annak látta, aminek Hanka sugallta neki, és bár csak a kézirat bizonyult később hamisítványnak, a táblák (bármely korábbi és egyező történetírói hivatkozás ellenére) éppúgy azok *lehettek volna*. Holéczynak és Horvátnak tehát elvileg igazuk volt abban, hogy a táblák megtekintése legfőljebb pusztá létüket igazolhatta bizonyossággal.

Ahogy a fiatal Toldy esete Hanka királynéudvari kéziratával, ugyanúgy szemléltette évtizedekkel később az érett Toldy esete Thaly kuruc dalaival, hogy az érzékszervi vizsgálat ellenőrző képességéből olykor nemigen futja többre, mint a filológus meglévő előfeltevéseinek önkéntelen igazolására. Az ellenőrzés kudarcának ez a második nevezetes példája azért fokozottan érdekes, mert eddigre az irodalomtörténész maga is ráébredt, hogy a közvetlenül látható megítélésében milyen nagy szerepe van a máshonnan tudhatónak. Nyolc évvel az állítólagos kurucdalok megjelenése előtt, Thaly *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok* című kiadványát (1864) bírálva Toldy a kifogásaival mintha maga is arra figyelmeztette volna Thalyt, hogy mennyire nem elég látni, amit összegyűjtünk: ahhoz, hogy tudjuk, *honnan származik* és voltaképpen *micsoda*, amit látunk, már osztályozásra, az osztályozáshoz pedig irodalomtörténeti konvenciók ismeretére van szükség. Saját műfaj- és korismerete birtokában Toldy ki tudta mutatni, hogy ez a gyűjtemény kevésbé népköltészeti jellegű, mint gyűjtője gondolta, legtöbb darabját a tanultabb rendekbe tartozók írták, hiszen a „tisztán népi szellem productuma és a miveltebb kezek mesterséges alkotása mindig és mindenütt igen különböző jellemvonásokkal bír”; ugyanígy helyre tudta igazítani Thaly előszavának azt a tételét, miszerint a börtönben sínylődő vagy halálra ítélt régi magyarok, ha soha nem írtak is addig verset, végül dalban szoktak elbúcsúzni a világtól, mint egykor például gróf Koháry István vagy Zólyomi Dávid tette, és a szegénylegények azóta is teszik. Ilyen nevetséges feltételezést legfőljebb egy felületes turistától várnánk, csapott le Toldy kíméletlenül, de egy gyűjtőtől ez boszszantó naivitás, hiszen az efféle búcsúverseket nem maguk az elítéltek szokták írni, hanem a nevükben valaki más (elvégre „nem lehetett minden elítélt egy egy haldokló haty-

⁹³ TOLDY Ferencz, *Az úgy nevezett prágai táblák ügyében*, Kritikai Lapok, IV. füz., 1834, 126–153.

⁹⁴ Edmund HUSSERL, *Erfahrung und Urteil: Untersuchungen zur Genealogie der Logik*, Hamburg, F. Meiner, 1972⁴, 23–45.

⁹⁵ Ludwig WITTGENSTEIN, *Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations*, német és angol nyelvű kiadás, ford. G. E. M. ANSCOMBE, Oxford, Blackwell Publishers, 1997, 193–214.

tyú, melynek a halálperczében jó meg hangja az éneklésre”), Koháry híres költő volt, aki nem vehető egy kalap alá a szegénylegényekkel, a *Cantio de Zólyomi* címmel közölt énekben pedig a versszakok első betűi visszafelé összeolvasva elárulják a valódi szerzőt: *fecit Diószegi*. Érveléséből jól kivehetően Toldy nem vonta kétségbe, hogy Thaly megnevezte kiadandó szövegeit, sem hogy azok (tehát) csakugyan léteztek, de példáival, majd végkövetkeztetésével arra figyelmeztette a kuruc kori dalgyűjtemény kiadására készülő gyűjtőt, hogy a megbízható szakszerűséghez mindez kevés. „Szívesen várjuk azért a *kuruczvilág dal-ereklyéinek* gyűjteményét is, melynek kiadását T. K. az előszóban igéri. Közzölje a közölhetőket [...]. Ohajtjuk, hogy ne hagyja el a kitartás a gyűjtésben, – a kellő gond és rendszeresség a darabok csoportosítása- és osztályozásában, ne a minden oldalú vizsgálat és józan megítélés az ismertető és kritikai jegyzetekben!”⁹⁶ Mindebből azt várhatnánk, hogy a tapasztalt filológus kiélesedett pillantása föl fogja ismerni a kurucdalok gyűjteményében Thaly saját kakukkfíókait – az irodalomtörténész módszertani elveire nézve tanulságos, hogy miért *nem* így történt.

Alighogy megtekinthette ugyanis Toldy az itt beharangozott, majd 1872-ben *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez* címmel megjelent gyűjteményt, irodalomtörténetének új (harmadik) kiadásában a 17. századi műfajokat tárgyaló fejezetek egyikének címét *Lyrar költészetéről* azonnal *Lyrar és politikai költészetre* bővítette, szövegébe pedig beiktatott egy hosszú bekezdést „a népies *politikai költészet*” darabjainak méltatására, elismerő főhajtással összegyűjtőjük előtt. „T. i. a kor köz állapota, nevezeteseb emberei, ezeknek esetei, bajaik, haláluk – amazok hol feddő, gúnyos, hol dicsőítő, ezek kesergő énekeknek szolgáltak tárgyúl. E költészet, melynek ismeretét s feledéktől kiragadtatását Thaly Kálmán fáradhatatlan és szerencsés nyomozásainak köszönjük, az 1670 és 1711 közti időszakban érte el virágzását (*kuruc költészet*). Nyomban kísérté az országos s a hitfelekezeti mozgalmak, a pártélet, a Tököli és Rákóczi [*sic*] forradalmak különféle mozzanatait.”⁹⁷ Toldy azonnali fegyverletételét némileg menti, hogy az általa ezután cím szerint kiemelt és méltatott költemények közt egy sincs, amelynek hitelességét később Tolnai és Riedl elvitatta volna, sőt ezek (*Thököly haditanácsa*, *Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról*, *Dálnoki Veres Gerzson kuruc krónikája*) Thaly gyűjteménye után egy évszázaddal még mindig sértetlenül helyet kapnak az akadémiai összkiadásban (*A kuruc küzdelmek költészete*, 1977), amelyben a hamisítás-pörrel évtizedek óta foglalkozó Varga Imre nyilatkozata szerint már nem maradhatott „álkuruc” költemény vagy akár „olyan vers, melynek a hitelességéhez gyanú férhet”.⁹⁸ De ha Toldynak a megnevezett költeményekért nincs is szégyenkezni valója, gyanútlanága az egész bekezdésen végigvonul és egységesen jóváhagyó gesztusa számos hamisítványra kiterjed, feltűnő ellentétben a Thaly korábbi gyűjteményét árgus szemekkel vizsgáló recenzens

⁹⁶ y.–f. [TOLDY Ferenc], *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok. Egybegyűjté s jegyzetekkel ellátta Thaly Kálmán. Két kötet. Pest. 1864. Kiadja Lauffer Vilmos, Koszorú, II. évf., II. félév, 5. sz., 1864. július 31., 112–114; 6. sz., augusztus 7., 138–140.*

⁹⁷ TOLDY 1872–1873, I, 77–78.

⁹⁸ *A kuruc küzdelmek költészete: II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára, vál., s. a. r. VARGA Imre, szerk. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 737.*

éberségével. Fokozott hiszékenysége csak kis részben magyarázható a megváltozott lélektani helyzettel: előző kétkötetes gyűjteményét Thaly még Szalay Lászlónak, illetve Zádor Györgynek ajánlotta, és előszavát azzal kezdte, hogy Toldy (és Erdélyi) töredékes gyűjtése nagyarányú kiegészítésre szorul; ezzel szemben újabb két kötetéből az elsőt Toldynak ajánlotta, mégpedig hódolatteljes szavakkal („Toldy Ferencnek a magyar irodalomtörténet megalapítójának, 50 éves írói emlékünnepe alkalmából, mély tisztelet jeléül ajánlva”), és az országszerte ünnepelt, némileg elérzékenyült tudóst nyilván lefegyverezte, hogy az ajánlás tükrében annak láthatta magát, aminek leginkább szerette volna, azaz szaktudománya atyjának. Ugyanígy csak részleges magyarázatot adhat, hogy Thaly két gyűjteményének eltérő költészettörténeti koncepciója közül Toldy csak az utóbbiét tudta elfogadni; 1864-es recenziójának ironikus visszavágásaiból érezhető, mennyire felingerelte az előbbi bevezetésül vázolt fejlődésvonala (mely szerint a nemzeti ritmust megtagadó klasszikai irányzat tévedését már Vörösmarty kezdte belátni, majd a Petőfi törte új utat Arany, Tompa és mások egyengették tovább, s a kuruc vershagyomány voltaképpen e magára talált nemzeti költészet őse); ezzel szemben az 1872-es gyűjtemény visszafogottan felkínált termése viszonylag könnyen beilleszthetőnek ígért az irodalomtörténész régóta kialakult nagyelbeszélésébe. Mivel a kuruc kor versei az 1608 és 1711 közti korszakba estek, ami eddig is *Az első virágzás kora* címet viselte, Toldy megengedhette magának, hogy az új szövegek történelmi leletértékét hangsúlyozva legsikerültebbjeiknek mégiscsak elismerje költői szépségét, és bármiféle leértékelő felhang nélkül nevezze őket népies politikai költeményeknek, noha ő külön-külön sem szokta sokra becsülni a (szerinte gyakran nem elég műgonddal formált) népies, illetve a (túlságosan az élet szolgálatába szegődött) politikai költészetet, nemhogy egyesüléseket ünnepelte volna. Mindamellet Toldy fokozott megtéveszthetőségének magyarázata leginkább e második gyűjtemény megjelenési *idejében* rejlik: mivel Toldy irodalomtörténete harmadik kiadásának előszavát 1871. december 12-én írta, a 17. századot tartalmazó első kötete már nyilvánvalóan kiadás előtt állt, amikor szerzője kézbe foghatta Thaly frissen megjelent gyűjteményét, így nem maradhatott elég ideje nyugodtan számot vetni annak újdonságaival, mielőtt az 1872-ben megjelentetni kívánt saját kötetét nyomdába engedte – vagyis az utolsó pillanatban anélkül toldotta be méltatását, hogy az új gyűjteményt is alávehette volna a korábbihoz hasonlóan tüzetes kritikai vizsgálatnak.

Kérdés azonban, hogy Toldy, ha több ideje lett volna, irodalomtörténetét írva ellenőrizhette volna-e a saját szemével Thaly forrásait, hiszen később neves filológusok kifejezetten erre törekedve sem tudtak mindennek utánajárni, eredményeik egy része a dolog természetéből adódóan csak valószínűsítő erejű, és olykor az autopszia elvének mellőzésével jött létre. A kuruc balladák 1872-ben kiadott gyűjteményéből négy évtized múltán, 1913-ban Tolnai Vilmosnak és Riedl Frigyesnek sikerült ugyan szövegelemzéssel kiválasztania a szerző saját becsempészett darabjait,⁹⁹ és Riedl sokrétű bizonyítási eljárása részben épp azon alapul, hogy sorra megpróbálta ellenőrizni a gyanús szövegek forrásait,

⁹⁹ TOLNAI Vilmos, *Kuruczok irodalmunk szövegeiről*, EPhK, XXXVII (1913), VI–VII. füz., 408–412; RIEDL Frigyes, *A kuruc balladák*, It, II (1913), 8. füz., 417–452.

de nem találta őket a megadott helyen, amit ennyi feltűnően hasonló esetben szerinte aligha lehet utólagos és véletlenszerű elvesztéssel magyarázni. (Meg nem talált forrásból ritkán lehet nagy valószínűséggel arra következtetni, hogy nem is létezett: ilyen ritka példa az Ocskay-ballada eredetijét állítólag tartalmazó levél hült helye az Országos Levéltár egyik gondosan rendezett levelezéskötegében, ami azért kétszeresen gyanús, mert állítólagos keltezése idején szerzője, Csajághy János már vasra verve raboskodott, életét kellett féltetnie, s nemigen gondolhatott folklorisztikus érdekességek lemásolására Bercsényi számára, ahogy a Thaly idézte utóiratban könnyedén megindokolja: „pro curiositate”.¹⁰⁰) Riedl nyomozásainak részletes beszámolójából kiderül, hogy az autopszia szigorúan vett követelményének mikor és miért nem tudott eleget tenni. Mint elismeri, nem járt (tegyük hozzá: sem ő, sem megbízottja) az Aspremont–Rákóczi és a Barkóczi levéltárban, ezért az állítólag ott található három költemény eredetéről nem nyilatkozhat. Néhány esetben másutt levélben tudakozódott, például kérésére Esztergomban előbb Obermüller Ferenc tanár, majd mások tették tűvé a városházi levéltárat, nem találva a Thaly említette bőrkötésű kalendáriumot az *Esztergom megvétele* kézírásos szövegével. Szegedről a népköltészet gyűjtője, Kálmány Lajos, Udvarhelyszékről Vikár Béla írta meg neki, hogy Thaly állításával ellentétben arrafelé nem hallani a *Rákóczi búcsúját*. Ha az eredeti szövegeket segítőitársai elő tudták volna keríteni, Riedl bizonyosan saját szemével megvizsgálta volna őket, vagyis a forráskutatás egy részét bízta másokra, magát a forrásvizsgálatot nem. De ha (mint a két levéltár teljes kimaradásából látjuk) még e kifejezetten forráskritikai esettanulmányban sem volt mód hiánytalan ellenőrzésre, hogyan lett volna rá mód Riedl több száz év irodalmi termését átfogó (külföldiek számára írt) irodalomtörténeteiben, és lehet-e meglepő, sőt nem inkább törvényszerű-e, hogy Toldy irodalomtörténetébe ellenőrizetlenül került be Thaly gyűjteményének összefoglalása?

Toldy azonban nem csupán azért tévedett, mert a nemzeti irodalom történéseként egy személyben olyan túlméretezett feladatot vállalt, amelyet (mint Bajza szerint a világtörténelem írójának még nagyarányúbb vállalkozását) legfőljebb számos tudós összefogása és egyesített életideje győzhetne forráskutatással.¹⁰¹ Maga a probléma természete is kizárja a megoldás olyan (teljes) bizonyosságát, amelyet az autopszia követelményével összhangban eszményül állított maga elé és örökölni hagyott utódai számára. Horváth Jánosnak nemcsak az adott esetre nézve lett igaza, amikor már 1913-ban, Tolnai és Riedl illúziófosztató erőfeszítéseit pártoló cikkében megígérte, hogy a probléma megoldása ezek jóvoltából még csupán elkezdődött, az egész anyag aprólékos átvizsgálásra vár, és a kérdést csak egy „teljesen megbízható, filológus hűségű” versgyűjtemény megjelenése veheti majd le a napirendről. De bármennyire tiszta elvi határvonalat húzott cikkében Horváth a régi (nemzeti romantikájú) tudomány túlzásokra ragadó hevülete, illetve az adattisztelő modern tudomány szakszerű bizonyítási eljárásai között,¹⁰² a nagyarányúan

¹⁰⁰ RIEDL Frigyes, *A kuruc balladák*, It, 1913/8, 435–437.

¹⁰¹ Vö. BAJZA József, *Előbeszéd* = BAJZA 1846, pp. III–V.

¹⁰² HORVÁTH János, *Kurucdal-pör*, Magyar Figyelő, 1913, II. köt., 223–226.

kibontakozó vita¹⁰³ inkább azt példázta, hogy a szigorú filológiai normák alkalmazásával is mennyire nehéz megbízható eredményekhez jutni, főként ha már nem csak azt akarjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy mi a kizárandó hamisítvány, hanem azt is, hogy mi kerülhet be a szöveggyűjteménybe. Évtizedekkel Tolnai és Riedl fölfedezései után annyi megválaszolatlan kérdés maradt a kuruc balladák szerzőségét illetően, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem idevágó pályázatán 1934-ben díjat nyert értekezés szerzője, Varga Imre úgy látta, a „rengeteg érv, mely ellenük szól, még ma sem elég erős ahhoz, hogy a tudomány fenntartás nélkül elfogadhatná e verseket Thaly csinálmányainak, viszont éppen elegendő érvünk van arra, hogy ezeket a balladákat töröljük a kuruc költészet és a népköltészet termékei közül”.¹⁰⁴ Itt érthetjük meg, miért jutott el a későpozitivisták tudományelmélet Karl Popper gondolatához, miszerint a tapasztalatiságeszmény jegyében több esély van egy állításnak (például esetünkben a hitelesség tételezésének) kielégítő „falszifikációjára” (cáfolatára), mint „verifikációjára” (igazolására), azaz mint éppen a *pozitív* tudás megalapozására, és noha a cáfolat sem végérvényes, maga a cáfolhatóság inkább lehet az állítások tapasztalati fedezetének (és ezáltal értelmességének) záloga, mint az igazolhatóság.¹⁰⁵ Ugyanakkor a pozitivisták módszertan változatlanul öröklődő belső rangsorára vall, főként az autopszia első helyének rendületlen megőrződésére, hogy Varga szerint a hiteltelenítő érvek közül legdöntőbb a Thaly megjelölte könyvtári vagy levéltári lelőhelyek fiktívnek bizonyulása, illetve a más lejegyzésben fennmaradt változatok teljes hiánya, ezek bizonyító erejéhez képest másodlagosnak számítanak a formai, verselési, rímelési és mondatszerkesztési sajátosságok tanúbizonyságai, és végképp más lapra tartoznak a balladák modernségére vonatkozó ösztönös megérzések¹⁰⁶ – tehát e gondolatmenet logikája szerint azzal arányban csökken a bizonyítékok határfoka, ahogy egyre messzebb távolodunk az értelmezésre nem szoruló(nak vélt) adatok saját szemmel történő ellenőrzésétől, illetve egyre közelebb a szubjektív elemet is tartalmazó ítéletformálás szükségéhez. Azonban Toldy esete Hankával és Thalyval sokatmondóan példázta, mekkorát tévedünk, ha megelégedünk arról, hogy már az autopszia is előformált művelet, azaz látásunkat filológiai ellenőrzés közben hermeneutikai előfeltevéseink vezérlik.

¹⁰³ HARSÁNYI István, GULYÁS József, SIMONFI János, *A kuruc balladák hitelessége: Riedl professzor érveinek cáfolata*, Sárospatak, Dani és Fischer a ref. főiskola betűivel, 1914; TOLNAI Vilmos, *A kuruc balladák hitelességéről: Megjegyzések a Czáfolatra*, EPhK, 1914, VIII–IX. füz., 656–674; a vita továbbgyűrűzésének áttekintését lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 130–135, 327–331, 416–418.

¹⁰⁴ VARGA Imre, *A kuruc költészet hitelessége*, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, 1936 (Irodalomtörténeti Füzetek, 57) (a továbbiakban: VARGA 1936), 19.

¹⁰⁵ Karl R. POPPER, *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*, New York–Hagerstown–San Francisco–London, Harper & Row, 1968, 228–231, 238–239, 248; Karl R. POPPER, *The Logic of Scientific Discovery*, London–Melbourne–Sydney–Auckland–Johannesburg, Hutchinson, 1980, 34–44, 50, 54, 69–87, 92, 100, 107, 198, 252–253, 278, 312–314, 437. Vö. KOLAKOWSKI 1972, 215–217.

¹⁰⁶ VARGA 1936, 19–20.